Universiteit Leiden
The Netherlands

Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Groothedde, M.

Citation
Groothedde, M. (2013, February 14). *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. *Zutphense Archeologische Publicaties*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/20532

Version:	Corrected Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/20532

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/20532 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel
Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Issue Date: 2013-02-14

11 Capita selecta

In dit hoofdstuk worden drie onderwerpen nader uitgewerkt die iets vertellen over de economische en religieuze machtsbasis van de machthebbers in de Zutphense burcht: de metaalproductie, de muntslag en de relieken. In de laatste paragraaf wordt bovendien ingegaan op de grafelijke residentie in de stad na de stadsrechtverlening, nadat de oude palts/gravenhof in onbruik raakte.

11.1 Houtskool- en metaalproductie in en rond Zutphen

11.1.1 Metaalproductie (lood, brons en ijzer)

Van alle ambachtelijke activiteiten die in de burg Zutphen tussen ca. 850 en 1200 een rol speelden, komt de productie en verwerking van metaal het duidelijkst naar voren. Dat komt natuurlijk deels doordat productie en verwerking van metaal archeologisch veel sporen en resten nalaten in de vorm van ovens, smeedhaarden, slakmateriaal, ovenwanden en natuurlijk eindproducten. Beenbewerking en textielnijverheid van meer dan lokale betekenis is in de context van de zandbodems in en rond Zutphen al veel lastiger aan te tonen: het bleef slecht of niet bewaard. Het voorkomen van enkele fragmenten van strijkglazen uit de 10e en 11e eeuw op erf 2 van de opgraving Zutphen-Stadhuis (zie 8.3.2) doet vermoeden dat hier sprake was van hoogwaardige textielnijverheid.[436]
Smeedafval van met name ijzerproductie is in vrijwel alle opgravingen binnen de burg Zutphen aanwezig in de grondsporen uit de 9e t/m 12e eeuw. Het voert te ver om alle vindplaatsen langs te lopen. Bovendien ontbreekt tot op heden een gedegen onderzoek naar de slakresten. Welke productiestadia vertegenwoordigen ze? Welke producten zijn vervaardigd? Zijn er ijzeren producten hersmeed? Slechts Van Nie heeft het Zutphense materiaal op hoofdlijnen bekeken en er in kort bestek over gepubliceerd.[437] In het kader van dit onderzoek is verder één vondstcomplex geanalyseerd met de XRF-methode: een afvalkuil uit de tweede helft van de 9e eeuw (Zu-St 770, S 5-3-084).[438]
In de door Koster uitgewerkte sporen en structuren uit de 9e t/m 12e eeuw in de opgraving Zutphen-Stadhuis komt ijzerverwerking ten noorden van de gravenhof/paltscomplex overtuigend naar voren.[439] Op het Karolingische erf 1 (ca. 850 - 882) zijn veel resten van metaalproductie (ijzer, lood, koper/brons) gevonden.[440] Niet alleen slakmateriaal maar ook ovenwanden en fragmenten

436 Koster 2011; Bartels 2009.
437 Van Nie 1989 (ongepubliceerd onderzoeksverslag Huize Vierakker); Van Nie 1996.
438 X-ray-fluoricentie-methode door Bertil van Os (RCE) op 26-04-2012.
439 Koster 2011,89-96.
440 Vooral in afvalkuil V 770a en b. Deze resten zijn met de XRF-methode geanalyseerd. Het commentaar van Bertil van Os (senior onderzoeker anorganisch materiaal van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) in zijn mail van 8 juni 2012: "De slakken zijn dus niet het gevolg van ijzerproductie maar waarschijnlijk ten gevolge van het smelten van lood. Misschien is het gebruikt om het zilver uit het lood (cupellatie methode) te halen omdat er ook redelijk wat zilver nog in de slak aanwezig is. Zilver komt van nature voor in looderts (PbS). Dit werd dan in een grote schaal verhit tot 950 graden waarbij het erts oxideerde naar PbO of reageerde met de schaal/kroes. Het PbO werd er dan telkens afgeschept. Het zilver bleef dan over. Wel uitzonderlijk als iets dergelijks in Zutphen heeft plaatsgevonden, het zou wel de vorm van het ovenwand materiaal(wat dus eigenlijk de schaal is om het loodoxide te maken) verklaren. Naar mijn weten is het in Nederland nooit eerder gevonden, wij hebben immers geen erts. Misschien is het ook alleen gebruikt om lood te zuiveren. Het overige slak materiaal hangt samen met brons/koper productie of giet werkzaamheden".

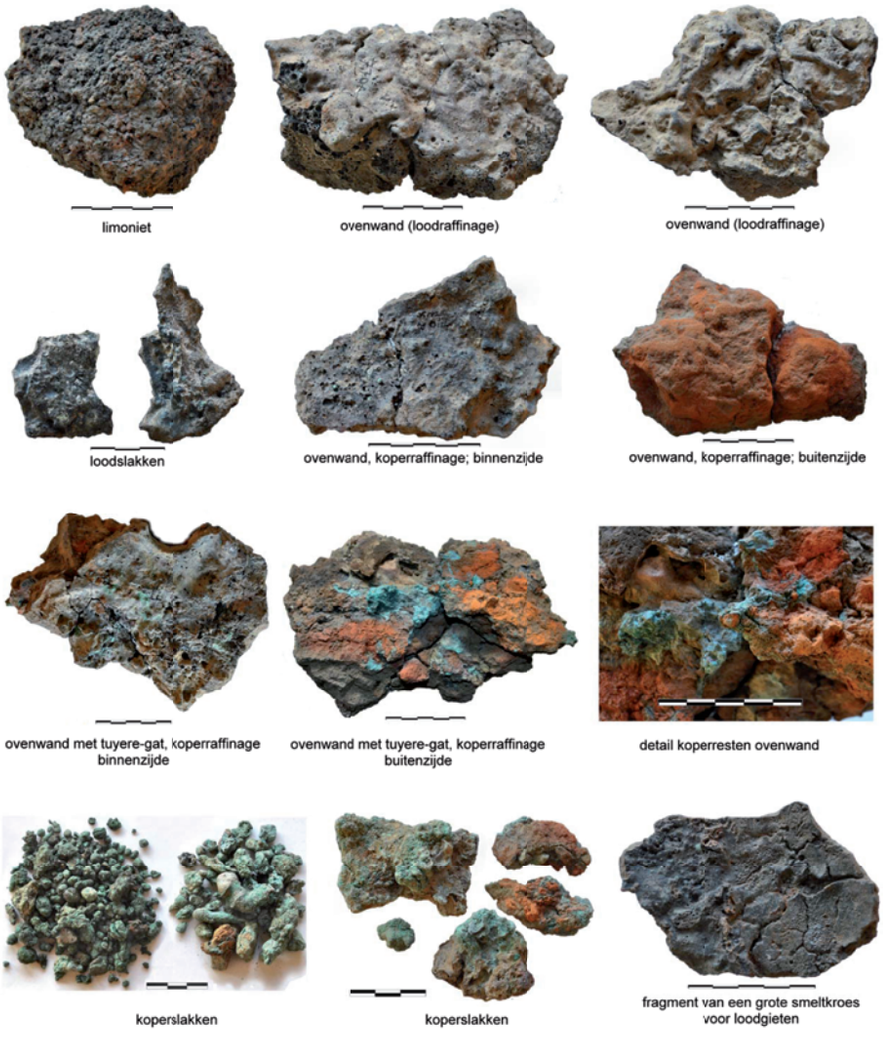

11.1:Verzameling van de metaalproductie vondsten uit de Karolingische afvalkuil op erf 1 (Zutphen-Stadhuis, S5-3-084).

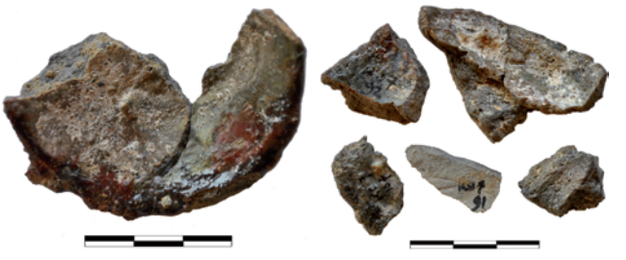

11.2: Fragmenten van cupels voor het cupelleren van lood (opgraving Kolenstraat 7, vondstnummer 107).

van smeltkroezen en cupels zijn veelvuldig aangetroffen. Het erf kenmerkt zich door een cluster van hutkommen en afvalkuilen. De afvalkuil S 5-3-084 tussen twee hutkommen (hutkom 1 en 4) bevatte limoniet, ijzerslakken, maghemiet (verhit ijzeroer om de eerste verontreiniging eruit te halen, waardoor het ijzer magnetisch wordt), lood, loodslakken, brons en bronsslakken. Resten van gesloopte oventjes bleken te zijn gebruikt voor het raffineren van brons en lood. Tinhoudend koper en lood kwamen blijkbaar als erts naar Zutphen - anders zou het niet geraffineerd hoeven te worden, maar kon het (bestaande) brons gewoon worden omgesmolten. Er zijn winplaatsen van tinhoudende kopererts (stanniet)

11.3: Smeden aan het werk in de Karolingische tijd (Utrecht Psalter).

bekend in Zuid-Engeland (Cornwall) en het Erzgebirge (Zinnwald).[441] Deze laatste locatie ligt als herkomstgebied het minst voor de hand omdat de mijnen in het Ertzgebirge pas na 1000 in exploitatie zijn genomen en voor die tijd in Slavisch gebied lagen. Een Zuid-Engelse herkomst ligt het meest voor de hand.
Op enkele fragmenten van ovenwanden zijn sporen van lood met kopersporen gevonden. Er werd dus ook lood geraffineerd. Dit wijst sterk op de functie van de site als metaalproductieplaats van ijzer, lood en koper/brons, waarbij de laatste twee grondstoffen over grote afstanden als erts zijn aangevoerd. Een grote smeltkroes of cupel met sporen van lood wijst op het gieten van loden voorwerpen of het cupelleren (zuiveren) van lood.
De oven(s), gietplaats(en) en smederij zelf lagen er vermoedelijk vlakbij. Diverse ondiepe kuilen met veel houtskool komen daarvoor in aanmerking.[442] De spijs van het brons was mogelijk ook afkomstig van (onder meer) Romeinse objecten, zoals een sfinx-beeldje dat in hut 3 achterbleef ten tijde van de Vikingaanval. Op erf 2 (950-1000/1050) is weinig slakmateriaal aanwezig. Het gevonden materiaal is waarschijnlijk ruis van smeedactiviteiten in de buurt of opspit uit oudere sporen en lagen. Erf 2 ligt immers op erf 1. Op erf 3 (met een groot bootvormig gebouw huis 4, 950-1000/1050) zijn ook ijzerslakken gevonden, al is het in kleinere hoeveelheden dan op erf 1, maar het is goed mogelijk dat hier wel ijzer gesmeed is.
In de 12e eeuw zijn smeedactiviteiten op meerdere plaatsen aangetoond. Bij herstelwerkzaamheden aan de aula werd moeraserts (limoniet) gebruikt als bouwmateriaal. Aan de noordwestzijde van het omwalde hofterrein was aan het

441 Stanniet (Cu2FeSnS4 - bevat dus ook ijzer en zwavel). Dit komt op enkele plaatsen voor: het Erzgebirge en Cornwall. Andere vindplaatsen in Europa blijken vaak pas ruim na de middeleeuwen ontdekt en geëxploiteerd te zijn, zoals in Zweden. Andere koper-tinertsen zijn veel zeldzamer. In de Rammelsberg in de Harz wordt kassiteriet (SnO2) gevonden. In theorie zou men ook kopererts en kassiteriet geraffineerd kunnen hebben, maar stanniet is wellicht meer voor de hand liggend. Bovendien wordt de Rammelberg bij Goslar pas na het midden van de 10e eeuw in exploitatie genomen. Met dank aan Bert Fermin voor de aanvullende informatie.
442 Koster 2011, 42, 82, 89-91.

einde van de 12e eeuw vermoedelijk een smederij gevestigd. Het gaat om het gebouw met tufstenen traptoren (erf 6), waar voorheen de grafelijke keuken was gevestigd (zie 8.4.8). Het overvloedige slakmateriaal en de zwarte houtskoolrijke lagen wijzen op een intensief gebruik. De smederij zal vooral gericht zijn geweest op de lokale (grafelijke) behoeften, zoals hoefijzers, wapens en gebouwgerelateerd smeedwerk en niet op de productie van een (handels)surplus. Op de overige erven 4 en 7 ten noorden van de omwalling, is wel slakmateriaal gevonden maar net als op erf 2 is dat onvoldoende om activiteiten ter plaatse aan te tonen. In enkele opgravingen ten noorden van de opgraving Zutphen-Stadhuis zijn eveneens overtuigende smeedactiviteiten aangetoond, onder meer in Kolenstraat 7 en Kolenstraat 15. In de laatste opgraving kwam een kuil met smeedslakken en een forse kogelpot aan het licht.[443] De kuil dateert uit de 12e eeuw. In Kolenstraat 7 komen vloei- en smeedslakken uit een hutkom uit het einde van de 9e eeuw.[444] In een daaropvolgende bewoningsfase in de 10e/11e eeuw, toen hier en groot gebouw stond, komen op dit erf nauwelijks slakken meer voor. Wel werden twee fragmenten van cupels gevonden in een van de paalkuilen van het grote gebouw.[445] Hiermee is lood gegoten of gecupelleerd.[446] De smeedactiviteiten bleven niet beperkt tot Zutphen zelf. In de nederzettingen rond de stad zijn slakvondsten een vertrouwd verschijnsel. Opvallend is wel dat op de Merovingische en Karolingische vindplaatsen slakmateriaal schaars is of ontbreekt: Zutphen-Ooyerhoek (de Karolingische sporen[447]), Zutphen-Laaksche Veld[448], Leesten-Leestenseweg 18[449], Warnsveld-Hofweg[450]. De vindplaatsen of bewoningsfasen binnen vindplaatsen uit de 10e tot 12e eeuw leveren in de regel veel slakmateriaal op: Zutphen-Ooyerhoek[451], Leesten-Leestenseweg 22[452], Leesten-Meijerink[453] en Huize Vierakker[454]. Zoals gezegd is het slakmateriaal nooit bestudeerd op productiestadia.

Er is dus een interessante verschuiving te constateren van de ijzerproductie en -verwerking in het centrum, de burg Zutphen, naar het direct omliggende platteland rond 900 na Chr. Alhoewel ijzerverwerking in Zutphen na 900 niet afwezig was, moet de omvang ervan, gezien de omvang van de nederzetting, niet overschat worden. In de rurale vindplaatsen is het ver- en bewerken van ijzer na 900 een factor van betekenis geworden.

11.1.2 Houtskoolmeilers

De omvangrijke opgravingen op de Looërenk ten zuidoosten van Zutphen (2000 - 2004) leverden een opvallende hoeveelheid zwarte houtskoolrijke concentraties op die over de gehele enk van 12 hectare werden aangetroffen. Er

443 Ongepubliceerd onderzoeksverslag, code KO15, uit 1990.
444 Groothedde 2003, 9-10 en Odile-vondstbestand onder code KO7, spoor 12.
445 Groothedde 2003, 10 en Odile-vondstbestand onder code KO7, spoor 9 vondstnummer 107
446 X-ray-fluoricentie-methode door Bertil van Os (RCE) op 26-04-2012. Het gaat om lood met sporen van koper. Volgens Joosten 1996 zijn deze smeltkroesjes cupels waarmee (edel) metaal werd gecupelleerd. In Deventer komen deze cupels uit de 10e en 11e eeuw ook voor.
447 Van Nie 1996.
448 Bouwmeester 2000. Gecontroleerd in de vondstdatabase.
449 Groothedde 2007.
450 Van Genabeek 2001, 142-151.
451 Van Nie 1996.
452 Ongepubliceerde opgraving: eigen waarneming en vondstdatabase.
453 Van Straten & Fermin 2012, 139-148.
454 Vanderhoeven & Groothedde 2012.

zijn in de werkputten met een gezamenlijk oppervlak van ruim 9 hectare 247 kuilen met een zeer houtskoolrijke vulling gedocumenteerd. Het gaat om de resten van houtskoolmeilers, om meilerkuilen. In deze kuilen werd houtskool 'gebrand'. Het eikenhout werd in stammetjes in de kuil gestapeld, afgedekt met een plaggenlaag en geconditioneerd langzaam verkoold. Kolenbranders waren nog tot in de 19e eeuw actief op de Veluwe.

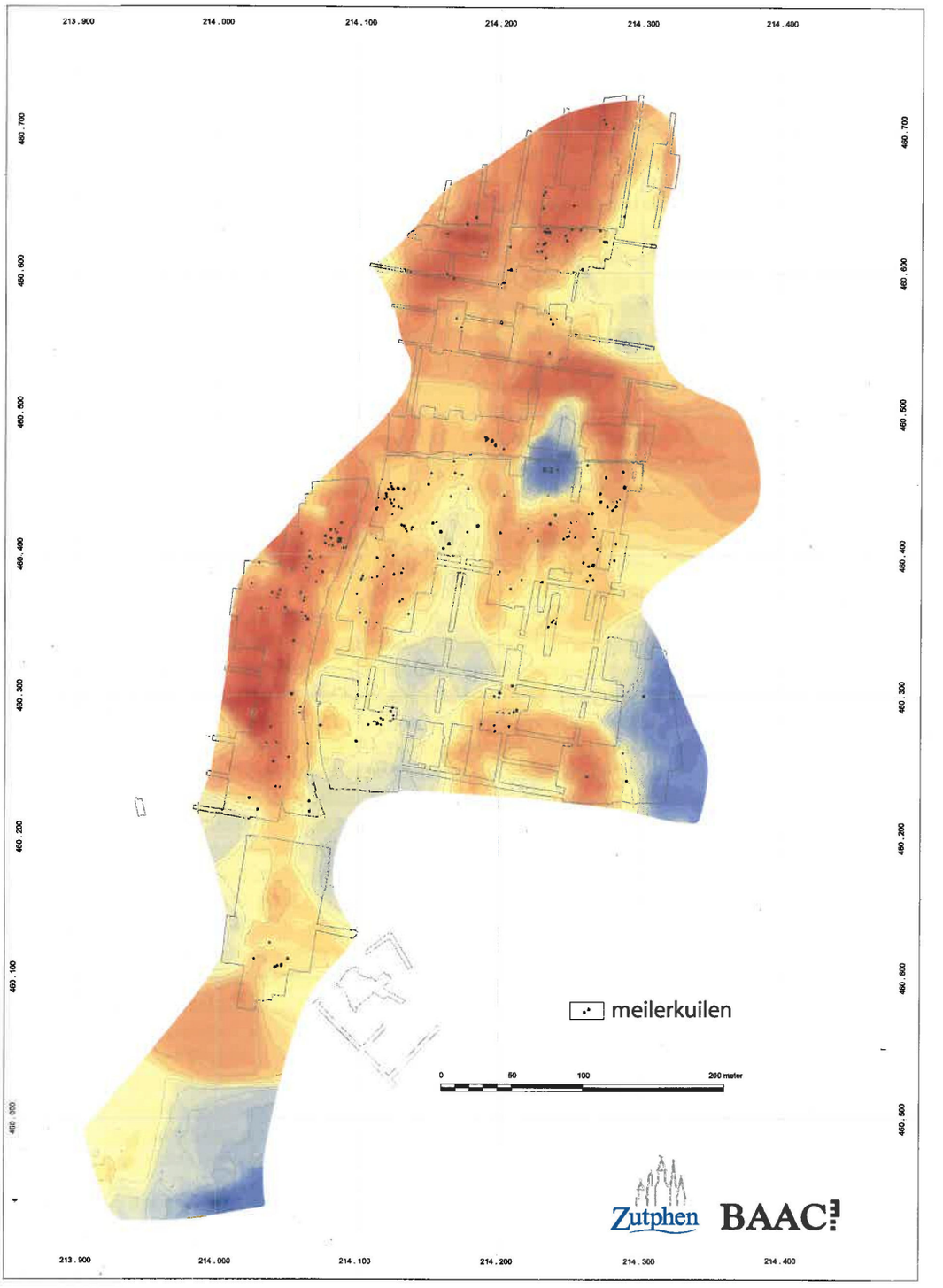

11.4: Paleo-reliëfkaart van de Looërenk met daarop de ligging van de aangetroffen 247 meilerkuilen.

Als we de 247 aangetroffen kuilen in het opgegraven areaal van de Looërenk uitzetten op het totale oppervlak van de enk dan is het geschatte totaal van de oorspronkelijk aanwezige houtskoolmeilers ongeveer 350 geweest. Met name in het noordelijke deel van de enk, dat in de late 19e eeuw grondig voor bosbouw is vergraven, hebben zeker meilerkuilen gezeten. Regelmatig schemerde een spoorrestant van een meilerkuil nog door de ontgrondingsporen heen.
Zowel de vorm als de afmetingen van de meilerkuilen zijn opvallend uniform. Ze zijn allemaal nagenoeg rond en hebben steile wanden en een vlakke bodem. De diameter loopt uiteen van ca.1 tot 1,5 meter (meestal ca. 1,2 meter), de resterende diepte bedraagt maximaal 40 cm. De oorspronkelijke diepte zal maximaal ca. 50 tot 60 cm hebben bedragen. Veel van de kuilen worden aan de buitenkant begrensd door een laagje zand dat door verhitting een rode kleur heeft gekregen. In een enkel geval is geconstateerd dat een kuil opnieuw is uitgegraven en gebruikt.
De meilerkuilen tekenden zich in de meeste gevallen hoger in het vlak af dan de prehistorische sporen en ze doorsneden een prehistorische cultuurlaag. De sporen werden afgedekt door een volmiddeleeuwse cultuurlaag die vooraf ging aan het plaggendek. Alleen direct boven de meilerkuilen bevat deze laag enig houtskool dat uit de vulling van de kuilen afkomstig is. In een aantal gevallen doorsneden meilerkuilen sporen uit de brons- en ijzertijd.
Vrijwel alle meilerkuilen bevinden zich op de hogere delen van het reliëfrijke paleolandschap van de Looërenk: boven 9 meter +NAP. Binnen de verspreiding van de meilerkuilen tekenen zich diverse clusters af. De verspreiding van meilerkuilen komt in grote lijnen overeen met die van de aangetroffen boomvallen.[455]
Van houtskoolmonsters uit zes verspreid over het terrein gelegen meilerkuilen is met behulp van de C14-methode de ouderdom bepaald. De resultaten worden in onderstaande tabel weergegeven.

Spoornr.	**Datering**	**68.2% waarschijnlijkheid**	**GrN**
1546	1260 + 30 BP	685-780 AD (68.2%)	27171
2481	1245 + 20 BP	690-750 AD (45.8%)	27172
		760-780 AD (16%)	
		790-810 AD (6.4%)	
1019	1240 + 20 BP	690-700 AD (3.8%)	27170
		710-750 AD (32.8%)	
		760-810 AD (27.5%)	
		840-860 AD (4.1%)	
7334	1235 + 30 BP	690-700 AD (1.7%)	27793
		710-750 AD (20.4%)	
		760-830 AD (33.5%)	
		840-870 AD (12.5%)	
7663	1230 + 35 BP	720-750 AD (14.8%)	27794
		760-880 AD (53.4%)	
5595	1175 + 35 BP	780-920 AD (65.8%)	27792
		920-940 AD (2.4%)	

455 Groenewoudt 2006.

De C14-dateringen maken duidelijk dat de meilerkuilen vroegmiddeleeuws zijn. Vrijwel zeker dateren ze uit de 8e of 9e eeuw. De ouderdom in C14-jaren van vijf van de zes meilerkuilen is nagenoeg identiek en daarom bestaat het vermoeden dat de meilerkuilen gedurende een relatief korte periode zijn gegraven. Jonger dan de rest lijkt de meilerkuil met spoornummer 5595 in het uiterste noordoosten van het opgegraven areaal. Hoewel dat niet statistisch te onderbouwen valt, zouden de hier gesitueerde meilerkuilen iets jonger kunnen zijn dan de rest. Het feit dat hoofdzakelijk oudere eiken, met een leeftijd van meer dan 100 jaar, zijn gebruikt,[456] betekent dat de kans groot is dat bovenstaande dateringen gemiddeld 'te oud' zijn. Er is immers verkoold kernhout gedateerd dat bij het vellen van de eik al dood hout was. De houtskoolproductie zal zich daarom eerder in de 9e en de eerste helft van de 10e eeuw dan in de 8e eeuw hebben afgespeeld.

Houtskoolmeilers zijn in twee typen onder te verdelen: '*Grubenmeiler*' (kuilmeilers) en '*Platzmeiler*' (oppervlaktemeilers). Het oudste type is de *Grubenmeiler*, die vanaf de Romeinse tijd voorkomt. Met dit type meiler hebben we op de Looërenk te maken.

Houtskool werd in het verleden voor diverse doeleinden geproduceerd, hoofdzakelijk als brandstof voor de productie en bewerking van ijzer, maar ook voor de fabricage van glas, porselein en buskruit.[457] De ouderdom van de meilerkuilen in aanmerking genomen is het houtskool van de Looërenk vrijwel zeker voor de bewerking van ijzer gebruikt. De opbrengst per kuil kan niet veel meer dan 100 kg houtskool zijn geweest. Volgens Van Nie is een dergelijk relatief kleine hoeveelheid houtskool beter te rijmen met het herverhitten en smeden van ijzer dan met ijzerproductie.[458] Maar daar staat de grote hoeveelheid meilerkuilen tegenover. Bovendien is een opbrengst van 100 kg houtskool toch behoorlijk veel voor de doorgaans kleine oventjes die in de vroege middeleeuwen in gebruik waren.

Het bos ('loo') van de Looërenk was in de loop van de Romeinse tijd ontstaan nadat het terrein na 2000 jaar agrarische bewoning en beakkering in gebruik was geweest. De bewoning stopte rond het begin van de jaartelling abrupt en concentreerde zich vervolgens in de nieuwe buurschappen Leesten en Eme ten westen van de Looërenk. Het geregeneerde bos werd waarschijnlijk door de naburige nederzettingen gebruikt als leverancier van hakhout, brandhout en bouwhout, als mastbos en het weiden van vee op de open plaatsen. Het 'loo'bos maakte als zodanig deel uit van het cultuurlandschap.[459]

In het bos, dat het grootste deel van de Looërenk omstreeks de 9e eeuw bedekte, moeten naast eiken ook andere bomen hebben gestaan. Behalve eiken zijn in het verleden onder meer ook berk, beuk, els, es en hazelaar voor de aanmaak van houtskool gebruikt.[460] Berk en hazelaar hebben zeker op de Looërenk gegroeid. Het feit dat de meilerkuilen alleen houtskool van eik bevatten, wijst dus op een selectief houtgebruik. Het grote aantal meilerkuilen in combinatie met de relatief geringe tijdsduur van de houtskoolproductie duidt er eveneens op dat sprake was van een van structurele en intensieve exploitatie van het bosland-

456 Van Smeerdijk et. al. 2003.
457 Zotz 1993, 183-199.
458 Schriftelijke mededeling M. van Nie aan B.J. Groenewoudt.
459 Bouwmeester, Fermin & Groothedde 2008.
460 Groenewoudt & Groothedde 2008.

11.5: Enkele meilerkuilen in het veld boven een plattegrond van een Bronstijdhuis (Looërenk).

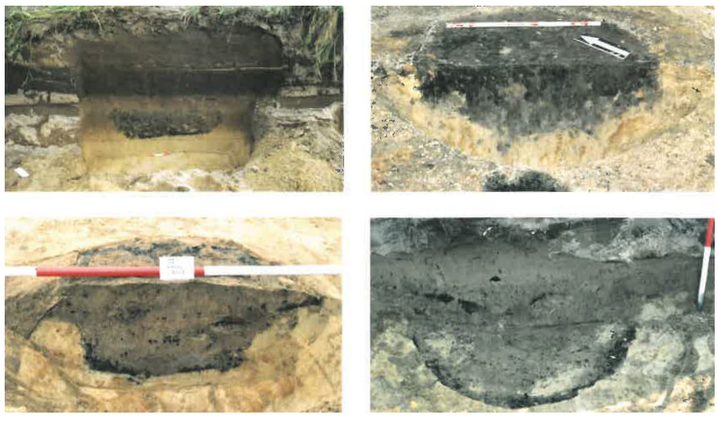

11.6:Vier gecoupeerde meilerkuilen op de Looërenk.

schap. De productie van houtskool moet daarop een grote invloed hebben gehad want voor de productie van houtskool is veel hout nodig. Voor houtskoolproductie (in de Romeinse tijd) wordt een verhouding van 7 (hout): 1 (houtskool) aangehouden[461] en dat zou betekenen dat in een periode van wellicht slechts enkele decennia ongeveer 245.000 kg hout is verkoold met een opbrengst van 35.000 kilo houtskool.[462]

Uit jaarringonderzoek aan het houtskool is gebleken dat de kolenbranders op de Looërenk bomen van meer dan 100 jaar oud hebben gebruikt.[463] Dat wijst erop dat geen hakhout werd geëxploiteerd, maar dat men het hout kapte in een relatief oud bos. Van een op de langere termijn gerichte vorm van bosbeheer was dus geen sprake was. De verspreiding en dichtheid van de meilerkuilen wekt de indruk dat alle bruikbare eiken zijn gekapt. Het verspreidingspatroon is zelfs van dien aard dat we een beeld lijken te krijgen van de vegetatiestructuur van het bos, althans wat betreft de standplaatsen van grote eiken. De clusters meilerkuilen kunnen zelfs de plaatsen markeren waar groepen eiken stonden. Als inderdaad een groot deel van alle opgaande bomen is gekapt (de eiken), dan zal er van het bos niet veel zijn overgebleven. De ontwikkeling van een grasachtige vegetatie op de open gekapte plekken kan hebben geleid tot een intensivering van de beweiding en uiteindelijk het verdwijnen van het resterende bos. Waarschijnlijker is dat de ontginning van het terrein direct volgde op de houtskoolproductie en dat dit proces in werkelijkheid al vóór de 11e eeuw van start is gegaan. Drie 9e-eeuwse Badorfscherven, de enige contemporaine dateerbare vondsten, zouden kunnen wijzen op een eerste ontginningsfase na de houtskoolproductie, maar de scherven (het zijn er slechts drie tegenover vele honderden potscherven uit de 11e en 12e eeuw) kunnen ook afkomstig zijn van een extensief gebruik van het terrein vanuit de naburige nederzetting Leesten. We moeten er dan wel van uitgaan dat tijdens de houtskoolproductie en/of de eerste ontginningen nog geen sprake was van bewoning op de Looërenk, en dat deze activiteiten dus vanuit Leesten werden ondernomen. Karolingische bewoning op de Looërenk zelf zou zeker meer nederzettingsafval hebben achtergelaten.

461 Cleere 1976.
462 350 meilerkuilen x 100 kg (gemiddelde houtskoolopbrengst per meiler) x 7= 245.000 kg.
463 Van Smeerdijk et al. 2003.

De meilers van de Looërenk staan niet op zichzelf. Het is de enige vindplaats die als 'vrijwel vlakdekkend opgegraven' kan worden beschouwd. In 2010 werden drie meilerkuilen aangetroffen op de *Wolfelerenk*.[464] De C14-datering van een van de kuilen komt overeen met die van de Looërenk: 1190 ± 15 BP, ofwel 830 ± cal AD. Rekening houdend met een te oude datering komt ook deze productie uit op de laat-Karolingische tijd of de 10e eeuw.
Wat betreft de omvang van de productie op de *Wolfelerenk* moet worden vermeld dat slechts een kwart hectare is opgegraven en de Wolfelerenk 40 hectare groot is. De drie meilerkuilen representeren dus ongeveer 0,83 procent van het oorspronkelijke totaal, als de verspreiding van de meilers vergelijkbaar zal zijn geweest met de Looërenk. Het totaal aantal meilers komt dan uit op 480 exemplaren met een opbrengst van 48.000 kilo houtskool van 336.000 kilo hout. In 2004 werd in een kleine opgraving op de enk *Oysham* aan de Laan naar Eme ook een meilerkuil gevonden.[465] Het opgegraven areaal ten opzichte van de totale enk is nog veel geringer dan op de Wolfelerenk. Ook deze vondst zal geen incident zijn en er zullen meer meilerkuilen op deze enk liggen. Een meilerkuil in een kleine AWN-opgraving nabij Almen is eveneens gedateerd in de late 9e of 10e eeuw.[466] Op de Leestense Enk zijn geen meilerkuilen aangetroffen, evenmin in de Ooyerhoek en Zutphen-centrum, maar deze vindplaatsen zijn dan ook permanent bewoond geweest (Leesten, Eme, Zutphen), dan wel in cultuur gebleven (de Leestense enk) vanaf de Romeinse tijd. De houtskoolproductie lijkt dus een structurele activiteit te zijn geweest in de tweede helft van de 9e en 10e eeuw op de op dat moment nog bestaande bosrijke dekzandplateaus en rivierduinen rond Zutphen.

11.1.3 Houtskool- en ijzerproductie op koningsgoed?

Zeer waarschijnlijk is de houtskool voor de productie en/of bewerking van ijzer gebruikt. Zowel in Zutphen als in Vierakker, Eme en Leesten zijn inderdaad sporen van Karolingische (Zutphen) en 10e-eeuwse (rurale sites) ijzerbewerking aangetroffen.[467] Daarbij is te verwachten dat er houtskool uit de directe omgeving is gebruikt. Houtskool is breekbaar en werd daarom niet over een grote afstand getransporteerd.
De datering van de houtskoolproductie bij Zutphen doet een samenhang vermoeden met de verschuiving van het zwaartepunt van de Nederlandse ijzerproductie van de Veluwe naar de oostzijde van de IJssel (met name het Montferland) omstreeks het midden van de 9e eeuw.[468] De ijzerproductie lijkt ook samen te vallen met de stichting van het *oppidum* Zutphen (de kort na 886 aangelegde ringwalburg).[469] Aangezien delen van vroegmiddeleeuws Zutphen en waarschijnlijk ook Eme[470] koningsgoed waren, bestaat het vermoeden dat de Karolingische vorsten indirect en de Hamalandse graven direct de hand hebben gehad in de organisatie van de houtskoolproductie en de ijzerbewerking.
De opkomst van Zutphen in de 9e eeuw als machtcentrum van een graafschap in

464 Fermin 2010, 65-66.
465 Fermin & Groothedde 2004, 5-6.
466 Mondelinge mededeling Jan Kleine, AWN-afdeling 18.
467 Van Nie 1996, Vanderhoeven & Groothedde 2012.
468 Van Nie 1995.
469 Groothedde 2009.
470 Groothedde 2001a, 92.

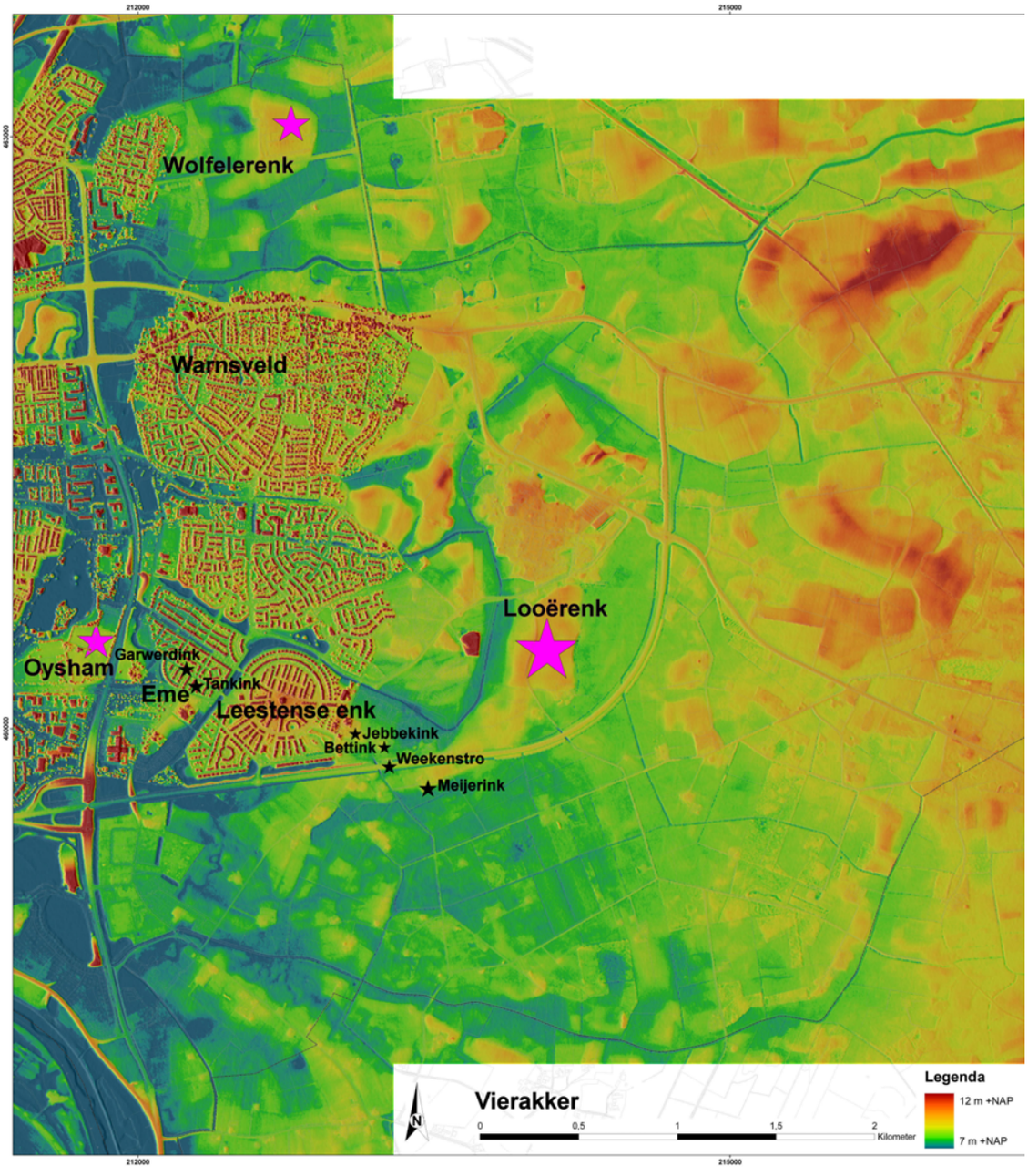

11.7:Weergave van het Actueel Hoogtebestand Nederland van het gebied direct ten oosten van Zutphen met de in de tekst genoemde toponiemen. De paarse sterren geven de vondstlocaties van meilerkuilen aan.

Hamaland zal de motor geweest zijn achter de grootschalige exploitatie van het cultuurlandschap. Dit had in Eme een aantoonbare verplaatsing en fixatie van de erven tot gevolg.[471] Ook in Leesten is dit het geval geweest al is dit slechts op één erf, *Jebbekinck* (nu boerderij *De Ploeg*, Leestenseweg 22) onderzocht en kan het van nog eens drie erven worden vermoed (*Bettink*, *Weekenstro* en *Meijerink*). De buurschap Leesten is in de latere middeleeuwen echter een overwegend vrijgeërfde boerengemeenschap.[472] In tegenstelling tot Eme lijkt hier in mindere mate sprake van grootgrondbezit van de elite zoals de koning, de Hamalandse graven of kerkelijke instellingen. De Looërenk viel in de latere middeleeuwen

471 Groothedde 2001a, 89-92.
472 Groothedde 2008.

onder de marke Leesten en het landbouwcomplex werd in de 11e en 12e eeuw vrijwel zeker vanuit Leesten ontgonnen en gebruikt. Hoe verhoudt zich dan de grootschalige houtskoolproductie en ijzerproductie van de Karolingische elite tot de latere gemeenschap van Leesten? Er is historisch slechts één aanwijzing voor de aanwezigheid van een hogergeplaatst persoon in Leesten die in relatie stond met een landheer. Het betreft een heer *Wenzo van Leesten* die enige malen voorkomt als getuige in oorkonden in de eerste helft van de 12e eeuw.[473] In de context van deze grafelijke en bisschoppelijke oorkonden is het zeker dat Wenzo van Leesten een hooggeplaatst persoon was. Van Winter twijfelde of hij onder de ministeriale klasse gerekend mag worden omdat de oorkonden vervalst zijn.[474] Inmiddels is duidelijk dat de oorkonde uit 1129-33 een origineel is en dat de valse oorkonde uit 1134 (vervalsingsdatum tussen 1180 en 1212) een historische persoon opvoert als getuige, wellicht 'geleend' uit het origineel van 1129-33.[475] Dat betekent dat Wenzo van Leesten een aanzienlijke persoon, waarschijnlijk een ministeriaal, was uit de omgeving van de graven van Zutphen en/of de bisschop van Utrecht die de beide oorkondes liet uitvaardigen. In de late middeleeuwen bestaat er ook een gegoede familie 'van Leesten', die vrijwel zeker tot het nageslacht van Wenzo gerekend mag worden. Het geslacht Van Leesten was tot de verkoop in 1343[476] verbonden was aan het goed *Gybbeconck* (*'t Jebbekink*, nu *De Ploeg*) in Leesten. Het archeologisch onderzoek op dit erf heeft veel smeedslakken opgeleverd in sporen daterend vanaf het einde van de 9e eeuw tot in de 12e eeuw. Dit erf lijkt op grond van de oudste vondsten en de oudst gedateerde waterput op het erf gesticht zijn omstreeks 892 na Chr. Deze datum valt min of meer samen met de aanleg van de ringwalburg te Zutphen in de periode 886-895 en de houtskoolproductie in de omgeving.[477] Aangenomen dat het *Jebbekinck* oud familiegoed was van de familie Van Leesten, dan zou dit één van de erven geweest kunnen zijn waar omstreeks 900 ijzer werd verwerkt met houtskool van de Looërenk, gecontroleerd door een daarvoor aangestelde ministeriaal. In 1378 heeft Conrad van Leesten het goed *Meijerinck* te Leesten in leen van de hertog van Gelre. Ook van *'t Meijerink* wordt een Karolingische oorsprong vermoed en ook hier zijn ijzerslakken in de directe nabijheid gevonden (het erf zelf is niet opgegraven).[478] Van het erf *Weekenstro*, tussen *'t Meijerink* en *Jebbekinck* gelegen, is aangetoond dat op dit erf in de volle middeleeuwen, met name in de 12e eeuw, ook smeedactiviteiten hebben plaatsgevonden.[479] Alhoewel dit van het *Weekenstro* niet bekend is, is voor *'t Jebbekink* en *'t Meijerink* wel duidelijk dat het om oorspronkelijk hofhorige goederen gaat, die in de late middeleeuwen de status van leengoederen hadden. *'t Meijerink* kreeg in de loop van de tijd zelfs de status van havezate. Dit geldt ook voor de hofhorige leengoederen *'t Meijerinck* en *'t Hoveninck* in Vierakker (de latere havezate *Huize Vierakker*). Hier was in 1989 en is onlangs in 2011 ijzerverwerking op relatief grote schaal aange-

473 In 1129-1133 (origineel): Wenzo de Lestnon (OBU I, 324, Harenberg 2003), 1134 (falsum ca. 1180-90) Wenzone de Lesten (OBU I, 347, Harenberg 2003).
474 Van Winter 1962, 118 noot 30, 290.
475 Harenberg 2003.
476 Smelt 1941, reg. 110 en 111.
477 Groothedde 1999; Groothedde 2009.
478 Van Straten & Fermin 2012.
479 Van Straten & Fermin 2012.

toond.[480] In Eme (de Ooyerhoek) is ijzerverwerking in de volle middeleeuwen aangetoond op de drie opgegraven erven: *'t Bettink, 't Garwerdinck* en *'t Tankinck*. Deze drie erven behoorden tot de hofhorige tafelgoederen van de proost en het kapittel van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen.[481] Ook het (niet opgegraven) goed *'t Oye* in Eme was een proosdijgoed. Van het goederencomplex in Eme wordt vermoed dat het om oorspronkelijk koningsgoed gaat, dat via de bisschop van Utrecht aan het Zutphense kapittel werd geschonken. Tot slot kunnen nog twee erven in Beinum (bij Doesburg) worden genoemd, waarvan de hofhorige status vast staat. Het gaat om twee opgegraven volmiddeleeuwse erven (onder andere het historisch bekende erve *Tricht*) waar ijzer verwerkt werd en waarvan kon worden aangetoond dat het om oorspronkelijk koningsgoed ging.[482] Er lijkt dus een overtuigende correlatie te bestaan tussen de ijzerverwerking in de laat Karolingische tijd en de volle middeleeuwen en de hofhorige goederen rond Zutphen. IJzerproductie is op alle (latere) hofhorige erven aangetoond. Alleen van het *Weekenstro* is niet zeker of het een hofhorig goed was. We moeten daarbij overigens wel aannemen dat de erven ook in de volle middeleeuwen al hofhorig waren. De historische gegevens erover dateren doorgaans uit de late middeleeuwen. De 12e-eeuwse Wenzo van Leesten zou een telg kunnen zijn uit een aanzienlijk, mogelijk ministeriaal geslacht dat vanaf de Karolingische tijd belast was met de exploitatie van de koninklijke goederen en de productiemiddelen in hun eigen 'werkgebied' Leesten.
Hypothetisch was het bos op de Looërenk, maar ook de bossen op de Wolfelerenk en op de enk Oysham koningsgoed, zoals feitelijk vrijwel alle natuurlijke productiemiddelen formeel eigendom waren van de kroon (de zogenaamde *regalia*). Het is echter goed mogelijk dat de graven van Hamaland het recht van gebruik hadden en de bossen lieten verkolen. Nadat het terrein uitgeput (geheel kaalgekapt) was, veranderde de interesse van de koning, in casu de exploiterende graaf namens hem, in het terrein en kwam het beschikbaar voor ontginning door de Leestense boeren.[483] De heer kon vervolgens toch profijt halen uit de agrarische opbrengst van het land.

11.2 Muntslag in prestedelijk Zutphen

Er heerst al lange tijd een discussie onder historici en numismatici over de kwestie of de graven van Zutphen het regale muntrecht hebben uitgeoefend of niet. Een afgeleide vraag is of die muntslag dan binnen de omwalling van Zutphen heeft plaatsgevonden. Het is in de context van dit onderzoek interessant de muntslag onder de loep te nemen. We hebben immers een veel scherper beeld van de nederzetting Zutphen in de volle middeleeuwen en de daaraan verbonden heren. Muntslag door de Zutphense graven in de 11e eeuw zou in het licht van de status van de burcht en het paltscomplex te Zutphen niet ondenkbaar zijn. In de literatuur wordt regelmatig met meer of minder stelligheid gewag gemaakt van muntslag door de Zutphense graven.
De kwestie spitst zich toe op de groep van de zogenaamde 'ODDO-munten',

480 Van Nie, ongepubliceerd onderzoeksverslag (1989); Van Nie 1996; Vanderhoeven & Groothedde 2012.
481 Van Nie 1996, Hermans 1996.
482 Fermin en Van Straten 2010, 87-90, 103-108.
483 Groothedde 2009b.

denarii waarop een (graaf/hertog) Oddo of Otto wordt vermeld. Ilisch heeft de munten ingedeeld in vier groepen en twee subgroepen (1a, 1b, 2a, 2b, 3 en 4).[484] De munten worden, op grond van hun voorkomen in muntschatten, grofweg gedateerd in de periode 1070-1140: type 1a: ca. 1075; 1b ca. 1090; 2a: 1100-1120; 2b: 1090-1120; 3: 1120-1140 en 4: 1120-ca.1140. De munten komen in relatief grote aantallen voor in Noord- en Oost Europa. De meeste exemplaren bevinden zich in een schatvondst uit Praag (72 x), een schatvondst bij Archangelsk en diverse schatvondsten in Zweden. Uit Nederland zijn slechts enkele munten bekend en dan uitsluitend uit het noorden en westen van ons land. De eerste twee typen vallen qua datering samen met het optreden van graaf Otto de Rijke van Zutphen en zijn zoon Hendrik (1063 - ca. 1120). De laatste typen uitdrukkelijk niet. Van Schaïk vermeldde de Zutphense muntslag als een vaststaand gegeven en verbond de muntslag aan de nederzetting/burg Zutphen zelf.[485] Hij beriep zich op publicaties van Albrecht, Hatz en Metcalf.[486] Deze auteurs volgden de toeschrijving van de ODDO-munten aan de graven van Zutphen door laat-19e-eeuwse numismaten Dannenberg en Menadier.[487]
Lang leek de toeschrijving van de ODDO-munttypen aan Zutphen een vaststaand gegeven.[488] Maar er kwam twijfel. Ilisch uitte zijn twijfel door de ODDO-munten toe te schrijven aan een muntplaats in Friesland, vermoedelijk Stavoren, op grond van het lichtere 'Friese' gewicht van de munten.[489] De Friese munten zijn beduidend lichter dan de nabij Zutphen door de bisschoppen van Utrecht geslagen Deventer *denarii*. Zouden de munten in Zutphen zijn geslagen, dan zouden ze toch de Deventer en Keulse muntvoet hebben gevolgd, zo luidt zijn belangrijkste bezwaar. Nu hebben de graven van Zutphen inderdaad enige tijd grafelijk gezag gehad in het Friese land. In 1107 ruilde graaf Hendrik, zoon van Otto, het rijksleen Alzey voor enige Friese graafschappen. Het jaar 1107 en de graaf (Hendrik) kloppen niet met de al uit de 11e eeuw daterende ODDO-munten. De munten zouden dan op vader Otto moeten slaan. Otto, die in 1107 al op leeftijd was, heeft echter vermoedelijk van 1107 tot zijn dood in 1113 de grafelijke functies met zijn zoon gedeeld. Maar dan nog is de periode te kort. Henstra bracht de kwestie ook nog eens onder de aandacht omdat de ODDO-munten een duister gat in de Friese geschiedenis, Westerlauwers Friesland wel te verstaan, zouden kunnen vullen.[490] Hij gaat daarbij uit van de Friese herkomst van de munten zoals Ilisch reeds vermoedde. Zijn conclusie is dat de Zutphense graafschappen van na 1107 niet in het huidige Friesland lagen maar in de kuststreek boven Groningen (Hunsingo, Fivelgo). Hij volgde daarmee de door Ehbrecht geuite vermoedens dat het Zutphense graafschap van 1107 op Fivelgo betrekking had.[491] Ook betoogde hij dat de ODDO-munten niet door de Zutphense graven geslagen kunnen zijn. Hij construeerde, weliswaar met moeite zoals hij zelf aangaf, een hypothese dat na de moord op Hendrik 'de Vette' van Northeim (1100-1101) zijn zoon Otto III van Northeim de grafelijkheid

484 Ilisch 2000, 249-256.
485 Van Schaïk 1989, 55.
486 Albrecht 1959; Hatz 1974; Metcalf 1979.
487 Dannenberg 1876-1905; Menadier 1891-1912.
488 Onder meer Van Gelder 1965, 20-21, 188.
489 Ilisch 2000, 250.
490 Henstra 2010, 175-189.
491 Henstra verwijst naar Ehbrecht 1974.

11.8: De 'Oddo'munten naar Ilisch 2000. Linksboven: type 1a: ca. 1075; rechts boven type 1b ca. 1090; Daaronder: type 2a: 1100-1120; daaronder type 2b: 1090-1120; daaronder type 3: 1120-1140 en onderaan type 4: 1120-ca.1140.

in Westerlauwers Friesland verkregen zou kunnen hebben. Daarna zou op zeker moment rond 1115 Otto van Rheineck, getrouwd met Gertrud van Northeim, de grafelijkheid via zijn vrouw hebben verkregen en uitgeoefend tot 1138/45. Toch is daarmee de kwestie niet opgelost. Henstra heeft nog altijd maar een beperkte periode in het voorkomen van de ODDO-munten gepoogd te dichten: van ca. 1101 tot 1138/45. Maar het eerste type dateert van vóór 1100. Wie zette dan de trend voor de ODDO-vermelding op de munten? Deze munten (type 1) voeren uitdrukkelijk de titel van een hertog: ODDO-DUX. Ilisch voerde de Beierse hertog Otto van Nordheim, vader van 'De Vette', op als mogelijkheid maar zijn optreden als hertog eindigde in 1070.[492] Toch kan hij de hertogentitel in het ver weg gelegen Friesland op de munten zijn blijven voeren. Het probleem is echter dat van zijn optreden in Friesland geen enkel bewijs of aanwijzing voorhanden is. Friesland was in 1088 aan de Utrechte Maartenskerk

492 Ilisch 2000, 250.

geschonken, na de grafelijke heerschappij van de Brunonen. De bisschoppen hebben er, net als daarvoor de Brunonen, ook munten geslagen. Pas in 1100 eindigde het effectieve gezag van Utrecht in Friesland door de aanstelling van Hendrik 'de Vette' als graaf door koning Hendrik V. Gedurende een groot deel van de 12e eeuw betwistten de Utrechtse bisschoppen de aanwezigheid van graven in Friesland. Henstra kwam tot een nuchtere constatering: twee honden (Utrecht en de graven) vochten in de 12e eeuw om het been, de derde, namelijk de vrijheidminnende Friezen, gingen er mee heen.

Terug naar de periode voor 1100. Een Friese hertog-Otto-kandidaat lijkt er niet te zijn. De door Ilisch vermelde overeenkomst van de munten uit Jever van hertog Ordulf 'Billung' zou een bron kunnen zijn van een Friese imitatie maar erg waarschijnlijk is dat niet. Otto van Zutphen blijft op de achtergrond nog spoken als de door Ilisch en andere auteurs aangehaalde hypothese waar is dat Otto van Zutphen als *advocatus ecclesiae* van de Utrechtse kerk actief was in de Friese landen. Of dat hij als 'ondergraaf' van de Northeimers in Friesland optrad, zoals hij ook als ondervoogd van de rijksabdij Corvey van de in het westen gelegen goederen was aangesteld door Otto van Northeim.[493] De –DVX-vermelding blijft dan in de weg zitten. Otto van Zutphen heeft, voor zover bekend, nooit de hertogentitel gevoerd. Wellicht moeten we de herkomst van de ODDO-munten van het eerste type 1a en 1b wel helemaal niet in Friesland zoeken. Ik neig daar zelf sterk toe. Het eerste type heeft feitelijk niets weg van de latere typen die wel een duidelijke uiterlijke evolutie dan wel verwantschap vertonen. Al met al is de traditionele toeschrijving van de ODDO-munten aan de graven van Zutphen er niet zekerder op geworden. De kans dat de vroege typen iets met Otto van Zutphen van doen hebben, is uiterst gering. Een Friese herkomst is evenmin waarschijnlijk. In dat opzicht zou de typologie van Ilisch bijgesteld moeten worden en de herkomst van de ODDO-DVX-munten elders in het rijk gezocht moeten worden. De overeenkomst van deze munten met de Duisburgse *denarii* is opvallend en doet vermoeden dat de munten ergens zijn geslagen in het invloedsgebied van de Rijnhandel in het westen of noorden van het rijk. Van de latere typen (2a, 2b, 3 en 4) ben ik van mening dat de Friese herkomst wel waarschijnlijk is en dat Henstra's reconstructie van de opeenvolgende Otto's het voordeel van de twijfel heeft bij gebrek aan beter. We kunnen gerust stellen dat deze munten niet door Zutphense graven zijn geslagen, laat staan in Zutphen. Achteraf hebben Van Beek en Fortuyn Drooglever er in hun publicatie '*Geslagen te Zutphen*' goed aan gedaan om de vroege grafelijke muntslag niet te vermelden.[494]

Zekerder zijn we over de munten die onder de Gelderse graven zijn geslagen in de tweede helft van de 12e eeuw en het begin van de 13e eeuw. Het gaat om de zilveren *deniers* die onder Hendrik van Gelre en Zutphen (1138-1181) en zijn zoon Otto (1182-1207) zijn geslagen. De muntplaats wordt op de munten niet genoemd, maar de vredesovereenkomst die de Utrechtse bisschop Diederik van Are (1198 – 1212) met graaf Otto kort na 1200 na een militair conflict sloot, spreekt duidelijke taal: Otto mocht in Zutphen geen munten meer slaan die be-

493 Henstra 2010, 180-181.
494 Van Beek & Fortuyn Drooglever 1990.

drieglijk veel op de Utrechtse en Deventer munten leken: *item comes Gelriae apud Sutfaniam cudi monetam sub forma et in pondere Daventiensis vel Traiectensis monete non faciet*.[495] Het recht van munten slaan zelf wordt hier niet betwist. Die muntslag te Zutphen zal kort daarna, vermoedelijk na de dood van Otto in 1207, zijn geëindigd en verplaatst naar Arnhem. De meeste munten vanaf Gerard IV vermelden wel uitdrukkelijk de nieuwe muntplaats Arnhem.

De eerste 'Gelderse' munten betreffen een munttype waarop het opschrift GREVE OTTO en TRAIECTVM staat. Ook Hendrik sloeg dit Utrechtse munttype met het opschrift HENR-RICVS.[496] Het zijn nabootsingen van de munten van bisschop Boudewijn II (1178-1196).[497] De graaf staat *en profile*, kijkend naar rechts, afgebeeld met het zwaard omhoog gestoken. Hieruit spreekt de symboliek van de graaf als wereldlijk verdediger van de (Utrechtse) kerk. Beide Gelderse graven Hendrik en Otto waren, net als hun voorouders uit het Zutphense gravenhuis, voogd van de Mariakerk te Utrecht. Die kerk had veel bezittingen op de Veluwe, maar ook rond Zutphen. Graaf Hendrik zag zijn Veluwse belangen versterkt toen hij kort na het midden van de 12e eeuw het grafelijk gezag op de Veluwe in leen kreeg. Dat was een direct gevolg van de bisschopsbenoeming van Herman van Hoorne (1150 – 1156) op voorspraak van graaf Hendrik. In 1170 bemiddelde hij in de geschillen tussen de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland.
De vraag is op grond waarvan de Gelderse graven het muntrecht bezaten. De voorheen voor de hand liggende gedachte dat zij dat recht via de Zutphense graven hebben verworven, moet in het licht van het hiervoor beschrevene verworpen worden. Een koninklijk privilege dat de graven het muntrecht verleende, is niet bekend. Vermoedelijk hebben de graven, zoals zoveel adellijke geslachten in de loop van de 12e en 13e eeuw, zich het muntrecht toegeëigend. Voor de Gelderse graven ligt het voor de hand dat zij als *advocatus* van de Utrechtse kerk het muntrecht hebben geclaimd door de Utrechtse munten na te bootsen. Aanvankelijk zal de Utrechtse bisschop dit hebben toegestaan, maar toen de Gelderse graaf in toenemende mate in conflict kwam met de Utrechtse bisschoppen werd de Gelderse muntslag een van de oorzaken van de Gelders-Utrechtse animositeit met het verdrag van kort na 1200 als gevolg.
De opkomst van de landsheerlijke munten was een algemeen verschijnsel in de latere 12e eeuw. Het centrale rijksgezag was eenvoudigweg niet meer in staat de toenemende autonomie van de opkomende territoriale vorsten te stuiten. Dit uitte zich in eerste instantie in een 'muntarme' periode tot in het derde kwart van de 12e eeuw.[498] Er was een andere reden voor de opkomende productie van landsheerlijke munten vanaf de latere 12e en de 13e eeuw. Door het versnipperende gezag enerzijds en de opkomst van de steden anderzijds ontstond in toenemende mate behoefte aan muntgeld dat voor de lokale en regionale handel bestemd was. Voor grofweg 1150 was het aangemunte zilvergeld in het Duitse rijk vooral 'weggevloeid' naar het noorden en noordoosten van Europa. Munten

495 Sloet 1872. OBGZ 397. Het verdrag dateert van 22 januari 1200 (i.e. 1201).
496 Jaarboek Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde 1940, 65 – 70.
497 Zie Van der Chijs. Utrecht. plaat.VI: 1 – 8. Deze munttypen worden hier dus onterecht onder Utrecht geplaatst.
498 Van Gelder 1965, 23-24.

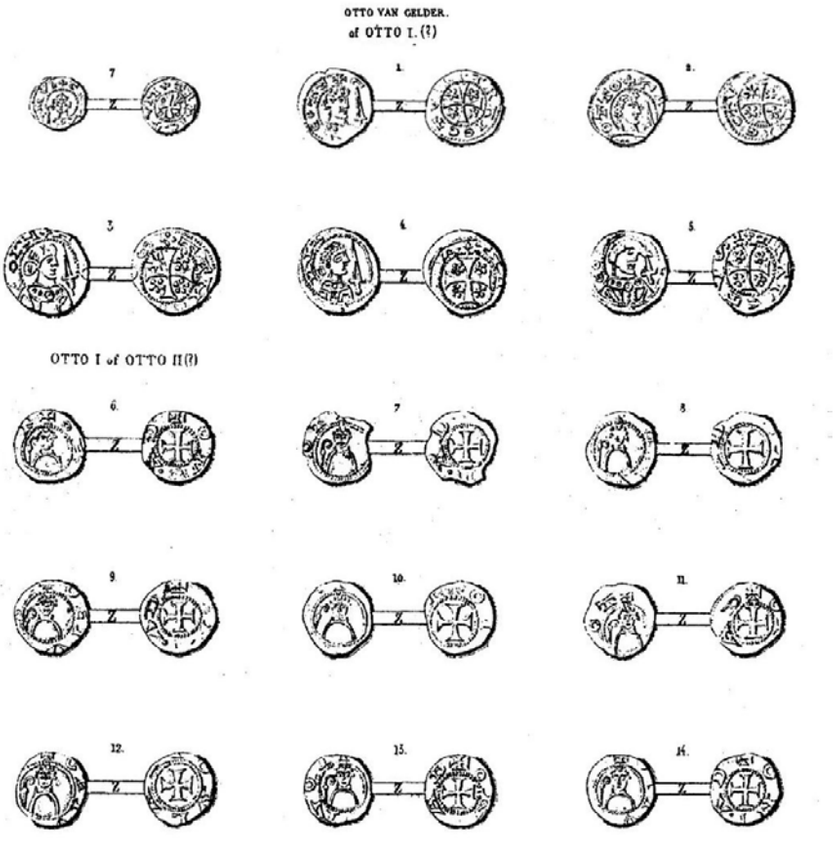

11.9: De deniers van Otto I van Gelre en Zutphen in de publicatie van Van der Chijs, plaat. VI: 1 – 8. Deze munttypen worden hier dus onterecht onder Utrecht geplaatst.

11.10: Drie deniers van graaf Otto I van Gelre en Zutphen, geslagen te Zutphen.

speelden toen nog een beperkte rol in de lokale handel en het belastingverkeer waar vooral afdrachten in natura een grote rol speelden. De omslag naar het geldverkeer vond in de late 12e eeuw plaats en adellijke vorsten speelden daar gretig op in (met overigens een snel devaluerende *denier* tot gevolg). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste muntproductie van de Gelderse graven plaatsvond in de eerste stad in hun territoriale invloedsgebied: Zutphen. Die plaats lag als opkomende handelsplaats midden in de door de Gelderse graaf verworven gebieden: de Veluwe en het Zutphense graafschap.
Keren we nog even terug naar de vredesbepaling van kort na 1200. Hierin

wordt gesproken over de bedrieglijke gelijkenis van de in Zutphen geslagen munten met die van Deventer. De tot nu toe beschreven munten zijn naar voorbeeld van de Utrechtse *deniers* geslagen en die muntslag bestond al sinds graaf Hendrik I met toestemming van de bisschop, mogen we veronderstellen. Nu is onlangs een munttype ontdekt dat een variant blijkt te zijn van de rond 1200 in Deventer geslagen munten onder bisschop Diederik van Are. Op de bekende Deventer munten staat op de voorzijde een kerkgebouw met twee torens (het westfront van de romaanse Sint-Lebuïnuskerk) en het omschrift DAVENTER. Op de keerzijde staat een kruis met twee adelaars en het omschrift TEODERICVS.[499] De op het eerste gezicht erg lijkende variant vermeldt op de voorzijde de muntplaats niet, maar hier staat TEDEORICVS.[500] Het kerkgebouw is ook primitiever uitgevoerd. Op de keerzijde staat een onzintekst die op de naam van de bisschop lijkt te zijn gebaseerd: ..TRICVS..ICVS.[501] De munt werd in 2012 gevonden op het terrein van de Hof van Waps aan de Baankstraat, even buiten Zutphen. Het is mogelijk dat dit het munttype is dat in Zutphen werd geslagen en dat daarover het conflict tussen bisschop en graaf ging.

11.11: Links de denier van bisschop Diederik van Are uit Deventer, rechts: de bij Zutphen gevonden variant met op de voorzijde TEDEORICVS en op de keerzijde ..RICVS.ICVS.

De verplaatsing van de grafelijke munt naar Arnhem zal symptomatisch zijn voor het snel afnemende belang van Zutphen als grafelijke residentie na de stadsrechtverlening. Anderzijds was Arnhem van groot economisch belang geworden doordat de aldaar gevestigde Rijntol in Gelderse handen was gekomen. Het zou tot 1499 duren voordat de Gelderse hertog in Zutphen weer munten liet slaan. Intussen had de stad zich in 1479 het muntrecht toegeëigend. Zonder dat het recht ooit formeel door een landsheer aan de stad was geschonken, heeft de stad tot 1692 met grote tussenposen munten geslagen.[502]

11.3 De relieken van de Sint-Walburgiskerk en in het bijzonder die van Sint Justus

Relieken speelden een centrale rol in de religieuze beleving van de middeleeuwse samenleving. Het waren tastbare bewijzen van de intermediaire functie die de heiligen vervulden tussen God en de mens(heid). Relieken werken statusverhogend voor de kerk en de stad waar ze bewaard en vereerd werden. Bovendien gaven ze de stichter, dan wel de eigenaar en/of beschermheer (voogd) van de kerk aanzien. Hoe belangrijker of populairder het reliek, hoe meer aanzien, inkomsten en spin-off activiteiten rond de bedevaartsplaats. Er zijn tal van

499 Van der Chijs XXVIII (supplement).
500 Collectie Sicco Siegers, Zutphen.
501 Deze determinatie wordt ondersteund door de numismaat Bouke van der Veen.
502 In 1479-1481, in 1582-1583, in 1604-1606 en van 1687 tot 1692. Daarna kochten de Staten Generaal het stedelijk muntrecht definitief af. De Gelderse muntproductie was slechts in 1499 en van 1582-1583 in Zutphen actief. Zie Van Beek & Fortuyn Droogleever 1990.

voorbeelden van steden die zonder hun relieken amper bestaansrecht zouden hebben gehad of die bij de gratie van de aanwezigheid van de resten van een belangrijke heilige hun voortbestaan te danken hebben. In de late middeleeuwen was een lokaal 'wonder' of een reliek van een zoveelste nagel of splinter van het Heilig kruis een welkome aanwinst voor een kwakkelende stadseconomie. Theuws beargumenteerde in zijn oratie dat de bewoningscontinuïteit van Maastricht in belangrijke mate, zo niet doorslaggevend, te danken was aan de verering van het graf van Sint Servatius, de feestdagen en de politieke en economische belangstelling die dat met zich mee bracht (door Theuws omschreven als *tournament of value*).[503] Utrecht en Deventer zijn als vroegmiddeleeuwse centra blijven bestaan vanwege hun kerkelijke functie en de aanwezigheid van de graven van de bisschoppen (Utrecht: de Salvatorkerk als bisschoppelijke grafkerk; Deventer: graf van Sint Lebuïnus) en de daarmee in verband staande reliekenverering. De koningen lieten zich in hun reisplannen in belangrijke mate leiden door de feestdagen en de aanwezigheid van de daarmee verbonden relieken in plaatsen als Keulen, Aken, Maastricht, Speyer en Frankfurt, waarbij de Mariaverering een vooraanstaande rol speelde.[504] Dorestad miste een dergelijke religieuze component en ging met de teloorgang van de handelsfunctie ook als *vicus famosus* van weleer ten onder. Handel alleen bleek geen garantie voor het voortbestaan van een plaats, daarvoor was de handelseconomie te zeer aan veranderingen onderhevig. Dat geldt ook voor politieke centra, waarbij slechts verwezen hoeft te worden naar de vele paltsen in het Duitse Rijk die tot *Wüstungen* werden na het in onbruik raken van het 'rondreizende koningsschap' van de Duitse vorsten vanaf de 13e eeuw.

In zekere zin zou de (ogenschijnlijke) discontinuïteit van het Romeinse *Noviomagus* naar het middeleeuwse Nijmegen ook verklaard kunnen worden uit het ontbreken van een belangwekkend religieus centrum dat bezoekers bleef trekken en een identiteit gaf aan de centrale plaats. Niet dat Nijmegen geheel ontvolkte, maar van een stedelijke continuïteit, zoals te Keulen of Maastricht was geen sprake. Slechts de Merovingische bezittingen en de 8e-eeuwse vestiging van de koningspalts vormden een dunne schakel in de stedelijke continuïteit.[505] Naast de Romeinse stad *Colonia Ulpia Traiana* ontwikkelde zich al in de vroege middeleeuwen een bedevaartplaats op een voormalig Romeins grafveld van regionale betekenis: Xanten (*ad Sanctos*). Zonder deze heiligenverering en daarmee samenhangende economische activiteiten zou Xanten geen bestaansrecht hebben gehad.

Pas vanaf de late middeleeuwen zouden de steden onder invloed van veel meer factoren dan de religieuze factor (urbanisatie, ontstaan lokale vorstendommen, stedelijke vrijheden, lokale en regionale handel, fortificaties etc.) een waarborg voor hun voortbestaan krijgen.

Wat voor een stad gold, gold ook voor een kerkstichting. Het stichten van een kerk of een belangrijke herinwijding ging doorgaans gepaard met het overbrengen (*translatio*) van zekere relieken die met de kerkpatroon samenhingen. Soms

503 Theuws 2003, 14-16.

504 C. Ehlers. Ein peripheres Zentrum? Zur Function Aachens für das Deutsche Königtum im Hochmittelalter. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

505 B. Thissen. Pfalz und Fiscus Nijmegen. Lezing op het Kolloquium Königtum und Adel in Niederlothringen (10. – 12. Jh) op 23 februari 2012 in Kleef-Rindern.

ook hadden de relieken geen relatie met de kerkwijding maar vormden ze instituten van verering op zich.
Bijsterveld benadrukte het belang van reliekenverering bij de stichting van een machtcentrum, zoals dat van de heren van Rode.[506] Deze adellijke heren poogden met de verering van de relieken van de heilige Oda in hun eigenkerk binnen hun dynastenburcht te Sint-Oedenrode hun status en macht te vergroten. De *translatio* van het gebeente van de heilige Oda vond omstreeks 1100 plaats, in een tijd dat de heren van Rode zich sterk manifesteerden. Vanuit die optiek zou het voor de hand liggen dat ook het machtcentrum Zutphen op zeker moment over relieken beschikte.

Als we gaan kijken of en, zo ja, welke relieken voor de Zutphense kerk in de volle middeleeuwen van belang waren, is het in dit geval verstandig om vanuit de jongste bronnen terug te gaan in de tijd. Het lijkt voor de hand te liggen dat er relieken van Sint Walburga in Zutphen waren, maar dat blijkt niet het geval. De Walburgawijding is vermoedelijk door bisschop Burchard bevorderd bij de herinwijding van de kerk in 1105.[507] Relieken zijn klaarblijkelijk niet meegekomen, want van de aanwezigheid ervan ontbreekt ieder spoor in de bronnen. Mogelijk werd er wel de beroemde Walburga-olie vereerd (en verkocht) op de feestdagen 25 februari, 1 mei, 4 augustus en 24 september. Walburga was in Zutphen een typische kapittelheilige. Met het opheffen van het kapittel tijdens de Reformatie en het overlijden van de laatste kanunniken ging de verering van Walburga met alles wat daarbij hoorde, teloor. De heilige gaf alleen definitief haar naam aan de kerk. Volgens Frijhoff was het ontbreken van tastbare vormen van verering zoals relieken, bedevaarttradities of een mirakelboek de belangrijkste reden voor het snel verdwijnen van de Walburgaverering.[508] Dit sluit goed aan bij het hierboven geschetste beeld. Het ontbrak in Zutphen aan een *tournament of value* rond een heilige.
Welke relieken waren er wel in Zutphen en meer specifiek in de Sint-Walburgiskerk? Daarvoor beginnen we bij het uit 1625 daterende testament van Egbert Spitholt, een vanwege de Reformatie naar Antwerpen uitgeweken kanunnik van de Zutphense Sint-Walburgiskerk. Spitholt had bij zijn vertrek uit Zutphen, via Keulen, tal van relieken meegenomen zoals blijkt uit het testament: vijf schedels van de 11.000 Maagden, twee tanden van St. Apollonia, gebeente van de apostel Bartholomaeus en het hoofd van Sint Justus. Van geen van de eerstgenoemde relieken zijn sporen van bijzondere verering in de Sint-Walburgiskerk te vinden, maar het hoofd van Sint Justus was ongetwijfeld het belangrijkst. Spitholt liet het hoofd na aan de zusters Annunciaten te Antwerpen op voorwaarde dat de relieken naar Zutphen zouden terugkeren als daar het Roomse geloof in ere werd hersteld. Dat is niet gebeurd en zo verblijft het schedelfragment, gevat in een hoofd van

11.12: Het hoofd van Sint Justus in de reliekhouder in de Antwerpse Sint Carolus Borromeuskerk.

506 Peters 2010, 17-25; Bijsterveld in druk.
507 Boersma 1990, 187-192.
508 Frijhoff 1999, 195-202, specifiek 199.

was in een reliekhouder (Spitholts omschrijving: *pars capitis S. Justi, inserta capiti cereo*), nog altijd in Antwerpen. Sedert 1785 bevindt het zich in de Sint-Carolus Borromeuskerk.[509] In Antwerpen ontstond na Spitholts dood in 1627 een ware Sint-Justuscultus onder aanvoering van de bekende uitgever Moretus, in wiens opdracht Peter-Paul Rubens een speciaal Sint-Justusaltaarstuk vervaardigde.

Inderdaad zijn er overvloedige sporen van een Sint-Justusverering in het laatmiddeleeuwse Zutphen voorhanden. Maar, zoals Frijhoff benadrukte, er is sprake van grote verwarring omtrent de identiteit van de Sint-Justusrelieken in heel Europa en zelfs binnen Zutphen. Zo zijn er meerdere Sint Justussen en meerdere bewaarplaatsen van Sint-Justusrelieken, die soms aantoonbaar van identiteit lijken te zijn gewisseld.[510] Frijhoff heeft aannemelijk gemaakt dat de traditionele verering van Sint Justus op de kind-heilige Justus, een negenjarige jongen geboren te Auxerre, sloeg. Hij stierf de marteldood onder keizer Diocletianus (284-305) te Sinomovicus in het bisdom Beauvais (thans Saint-Just-en-Chaussée, Oise) in het jaar 287, waarna hij werd onthoofd. Na te zijn onthoofd droeg hij zelf zijn hoofd naar de plaats waar een kerk moest worden gebouwd. Hij behoort tot de zogenaamde cefalofore heiligen, met het losse hoofd in de handen afgebeeld, en van wie lichaam en hoofd meestal ook afzonderlijk worden vereerd. Volgens de Romeinse kalender wordt zijn feest op 18 oktober gevierd, in Zutphen werd als feestdag echter 11 oktober aangehouden. De viering betrof daar zijn lichaam, het hoofd zou in Trier zijn. Volgens de Romeinse kalender wordt op 11 oktober een andere Sint Justus van Atrecht, eveneens een onthoofde cefalofoor, vereerd. Mogelijk dat de laatstgenoemde Sint Justus in Zutphen met de bekendere cefalofoor Sint Justus van Beauvais is verward. Maar Frijhoff formuleerde eveneens een hypothese dat het mogelijk niet om de kind-heilige ging maar om het lichaam van Sint Justus van Auxerre. Daarover verderop meer. In Trier werd volgens diverse liturgische teksten (hymne, sequens, rijmofficie en antifonen) het hoofd van de 'Zutphense Justus' bewaard. Om de verwarring compleet te maken kwam Spitholt dus in Antwerpen aan met het hoofd van Sint Justus, afkomstig uit Zutphen.
Het hoofd was echter niet uit de Sint-Walburgiskerk, maar uit het franciscaner klooster Galileën afkomstig. Dit klooster ten oosten van de stad aan de Warnsveldseweg was door de Staatse troepen in 1572 geheel verwoest. Twee franciscanen konden nog net op tijd het reliek uit de vuurzee redden. Vermoedelijk is dit reliek tijdens of kort na de stichting van dit Observantenklooster in 1456 naar Zutphen gekomen, in een tijd dat de Sint-Justusverering in Zutphen zeer in de belangstelling stond. Mogelijk geloofde men dat met de komst van het hoofd (van welke Justus dan ook) het complete lichaam van Justus in de stad was.
Frijhoff wees erop dat de verering van het lichaam van Sint Justus (vermoedelijk een verzameling botten) een veel hogere ouderdom kende.[511] In de eerste plaats omdat een *translatio* van een zo belangrijk reliek geen sporen heeft nagelaten in de geschreven bronnen die vanaf de 13e eeuw toch rijkelijk voorhanden zijn. Al vóór 1384 heeft de feestdag van Sint Justus op 11 oktober de stedelijke feest-

509 In dezelfde kerk werd vlakbij het Justusaltaar in 1992 in een kist het manuscript van de Messe Solonelle van Hector Berlioz uit 1824 ontdekt, een volstrekt onbekend groots opgezet meesterlijk jeugdwerk.
510 Frijhoff 1999, 202-211.
511 Frijhoff 1999, 203, 206.

kalender bepaald. Tot slot zijn er de diverse liturgische vermeldingen, waaruit tevens blijkt dat het om een kapittelheilige gaat.
In de Sint-Justushymne van de hand van Johannes Scouto, mogelijk een kanunnik, wordt in twee passages een relatie gelegd tussen Zutphen (het lichaam) en Trier (het hoofd):

	Vertaling: (door Miriam Fermin)
Eius caput nunc habetur	*Zijn hoofd wordt nu bewaard*
Magna Treveris reverentia	*in Trier, met grote eerbied.*
Sed corpus obtinetur	*maar zijn lichaam wordt bewaard*
diligenter in Zutphania.	*zorgvuldig in Zutphen.*
Laudetur hinc Dei clementia.	*Laat op grond daarvan de genade van God geprezen worden.*
Ceca pro te sanctum caput	*Niet te zien voor jou is het heilige hoofd*
Quod nunc apud	*dat nu in*
Treverim est cognitum	*Trier bekend is*
Corpus vero cultu mero	*maar zijn lichaam is met zuivere verering*
Zutphanie est positum	*in Zutphen neergelegd*
Honesteque reconditum.	*en eerbiedig opgeborgen.*

De band tussen de relieken en steden wordt bevestigd door het feit dat ook in Trier deze hymne bekend zou zijn.[512]
De Sint-Justusrelieken behoorden dus tot de vroege 'inventaris' van de Sint-Walburgiskerk en, gezien het feit dat het om een kapittelheilige ging, bij de kapittelkerk en niet de parochiekerk. Wanneer zou de *translatio* te plaatsen zijn en van waar en wie zouden de relieken afkomstig kunnen zijn? Een voor de hand liggend moment zou de kerkinwijding van 1105 zijn. Het is niet waarschijnlijk dat de *translatio* plaats vond op het moment dat de herbouw van de kerk nog niet voltooid, of zelfs begonnen was.
Frijhoff wees op het feit dat er in de 11e eeuw veel resten van Sint Justus aanwezig waren in het klooster Corvey, weliswaar van verschillende herkomst. Zo kwam het hoofd via keizer Otto III uit Auxerre en waren er relieken van Sint Justinus van Louvres (die werden aangezien voor Sint Justus van Beauvais) reeds in het klooster aanwezig. De werkelijke herkomst of toeschrijving leek ook hier niet van doorslaggevend belang te zijn. In Corvey bestond in de 11e eeuw een levendige Sint-Justusverering. Frijhoff vermoedde een verband met de langdurige relatie van de graven van Zutphen met de abdij Corvey juist in de 11e eeuw. Zij waren ondervoogd van de in het westen gelegen goederen van deze abdij.[513] De relieken van Sint Justus' lichaam zouden dan via deze relatie naar Zutphen zijn gekomen. Behalve het voogdijschap zou ook een broer van Otto, Gumbert, er monnik geweest zijn alvorens hij abt van het klooster Abdinghof te Paderborn werd.[514] Het klooster Corvey had volgens de goederenlijst van abt Saracho (zie hoofdstuk 7.1) inkomsten uit diverse goederen te Zutphen.

512 Frijhoff 1999, 206-207.
513 Dit ambt verkreeg de Zutphense graaf van de oppervoogd graaf Otto van Nordheim.
514 De identificatie van deze Gumbert als zoon van Godschalk van Zutphen wordt niet algemeen geaccepteerd.

Als de relieken uit Corvey afkomstig waren, beschikte Zutphen niet over de relieken van Sint Justus van Auxerre of Beauvais maar over het lichaam van Sint Justinus van Louvres. Het hoofd zou, via welke relatie dan ook, in Trier terecht gekomen zijn. Maar de *translatio* zou ook nog vóór Otto's voogdijschap hebben kunnen plaatsvinden, wellicht tijdens de stichting van het kapittel rond 1020 via de bemiddeling van Hendrik II. Door zijn vaders toedoen waren de Justusrelieken ook naar Corvey gekomen.

Het blijven speculaties. De enige vermeende vroege vermelding van de Sint-Justusverering zou volgens een nootvermelding in Frijhoffs artikelen over Sint Justus uit 1101 (kopie 1103) stammen.[515] Deze bron heeft echter een geheel andere strekking. De bron wordt weliswaar in het Stadtarchiv in Trier bewaard maar het gaat om een afschrift van een koningsoorkonde in het beroemde Gouden Boek van de abdij van Prüm.[516] Het is zelfs de oudste originele bron die de

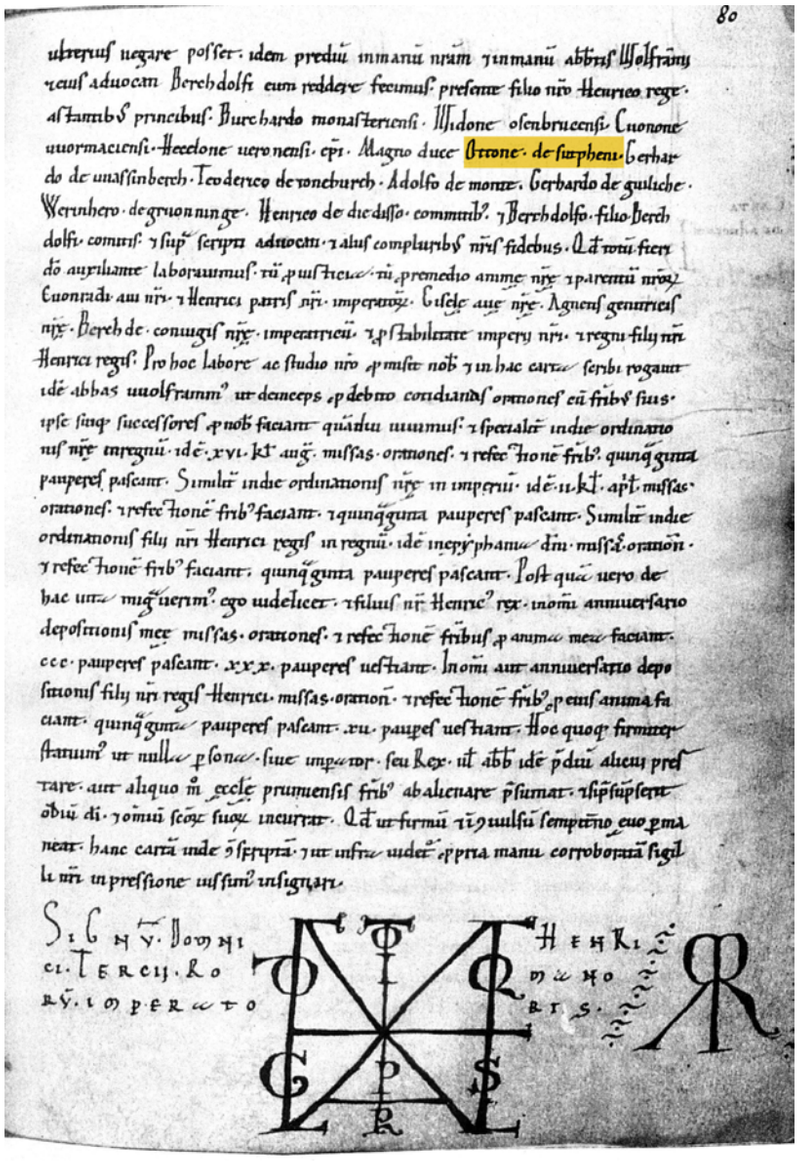
80

ulteriꝰ negare poſſet · idem prediũ inmanũ nr̃m ꝯ inmanũ abbtiſſ Wolfrãmi
ꝯ eiuſ aduocati Bereh dolfi eum reddere fecimuſ· preſente filio nr̃o Heurico rege·
aſtantib⁹ principibuſ· Burchardo monaſterienſi· Iſidone oſenbruccenſi· Cuonone
uuormacienſi· Heecelone ueronenſi· epi· Magno duce Ottone· de ſutpheni· Gerhar
do de unaſſinbereh· Teoderico de roneburch· Adolfo de monte· Gerhardo de guliche·
Werinhero· de gruonninge· Henrico de die daſſo· commilit⁹ ꝯ Bereh dolfo· filio Bereh
dolfi· comitiſ· ꝯ ſuꝑ ſcripta aduocati· ꝯ aliuſ complurib⁹ nr̃iſ fidelibus· Q̃d ꝓut fieri
d̃o auxiliante laboraumuſ· tũ ꝓ uiſ mee· tũ ꝓ remedio anime nr̃e· ꝯ ꝓ parentũ nr̃oꝝ
Cuonradi aui nr̃i· ꝯ Henrici patriſ nr̃i· imperatoꝝ· Giſele aue nr̃e· Agnetiſ genitricis
nr̃e· Bereh de· coniugiſ nr̃e· imperatricũ· ꝯ ꝓ ſtabilitate imperij nr̃i· ꝯ regni filij nr̃i
Henrici regiſ· Pro hoc labore ac ſtudio nr̃o ꝓmiſit nob⁹ ꝯ in hac carta ſcribi rogauit
idẽ abbas uuolframm⁹ ut deinceps ꝓ debito coridiandaſ ormones eũ fribꝰ ſuis·
ipſe ſing⁹ ſucceſſoreſ ꝓ nob⁹ faciant· quãdiu uiuimuſ· ꝯ ſpecialit⁹ indie ordinatio
nis ſue· ſue regnũ· idẽ· xvi· kl̃· aug̃· miſſas· ormones· ꝯ refec tionẽ fribꝰ· quinq̃gina
pauperes paſcant· Similit⁹ indie ordinationiſ nr̃e· in imperiũ· idẽ· ii· kl̃· apl̃· miſſas·
ormones· ꝯ refec tionẽ fribꝰ faciant· ꝯ quinq̃gina pauperes paſcant· Similit⁹ indie
ordinationiſ filij nr̃i Henrici regiſ· in regnũ· idẽ· in epy̓phania d̃ni· miſſas· ormon̄·
ꝯ refec tionẽ fribꝰ faciant· quinq̃gina pauperes paſcant· Poſt quã uero de
hac uita mi· uerim⁹· ego uidelicet· ꝯ filius nr̃· Henric⁹ rex· nom̄ anniuerſario
depoſitionis mee miſſas· orationes· ꝯ refec tionẽ fribus ꝓ anima mea faciant·
ccc· pauperes paſcant· xxx· pauperes ueſtiant· In nom̄ aut anniuerſario depo
ſitionis filij nr̃i regiſ Henrici· miſſas· oration· ꝯ refec tionẽ fribꝰ ꝓ eius anima fa
ciant· quinq̃gina pauperes paſcant· xu· pauperes ueſtiant· Hoc quoq; firmiter
ſtatuim⁹ ut nulla ꝑſona· ſiue imperator· ſeu Rex· ut abb· idẽ ꝑdictũ alicui pre
tare· aut aliquo m̃ eccl̃e prumienſis fribꝰ abalienare ꝑſumat· ꝯ ſi ꝑſumpſerit
obiũ di· nom̄ſcoꝝ ſuoꝝ incurrat· Q̃d ut firmũ ꝯ inuiolatũ ſempiterno euo ꝓma
neat· hanc cartã inde ꝯſcriptã· ꝯ ut infra uidet· ꝓpria manu corroboraũ ſigil
li nr̃i impreſſione uſſim⁹ inſigniari·

11.13: Folio 80 uit Das Goldene Buch van Prüm met in geel de vermelding van Ottone.de Sutpheni.

515 Hymne Trier (ca. 1103?): Stadtbibliothek & Stadtarchiv Trier, inventarisnummer 1709, fol. 80r. Gysseling 1960 dl. 2, p. 1107, s.v. Zutphen.

516 Nolden 1997. Trier Stadtbibliothek & Stadtarchiv Triert Hs 1709, DH IV 471. (fol. 79 en 80).

plaatsnaam Zutphen en een 'graaf van Zutphen' vermeldt. In deze oorkonde wordt het goed Pronsfeld nabij Prüm door keizer Hendrik IV uit handen van Hendrik van Limburg, die het onrechtmatig had toegeëigend, teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar het klooster van Prüm. Onder de getuigen wordt graaf Otto van Zutphen genoemd. De getuigenlijst bestaat uit bisschoppen, een hertog en diverse graven. Otto lijkt hier niet in de reeks van graven opgesomd te worden, maar als hertog te worden betiteld. Er staat: (na de bisschoppen Burchard van Münster, Wido van Osnabrück, Cuno van Worms, Hecelo van Verona) *Magno duce Ottone . de sutpheni . gerhardo de wassinberch (..) comitis.* Nolden leest hier: *..des Magnus, des Herzogs Otto von Zutphen, der Grafen Gerhard von Wassenberg (..) grafen.*[517] Wie Magnus is en wat zijn vorstelijke titulatuur is, blijft in Noldens interpretatie onduidelijk. Otto van Zutphen is niet als hertog bekend. De juiste lezing zal toch die van hertog Magnus moeten zijn. De titulatuur van de bisschoppen en graven volgt na de opsomming van de namen, zo ook bij de titel van de hertog: *Magnus dux*. En er is een hertog Magnus: namelijk de hertog van Saksen, de laatste mannelijke Billunger die in 1106 stierf. Het kan haast niet anders of hij zal hier zijn bedoeld. Dit rechtgezet hebbende zijn we van het eigenlijke onderwerp afgedwaald. In de door Frijhoff aangehaalde oorkonde is geen spoor van Sint Justus in Trier.[518]

Zo kunnen we de conclusie trekken dat de hypothese van Frijhoff nog altijd de enige is, namelijk dat de relieken van Sint Justus al vroeg, mogelijk ten tijde van graaf Otto van Zutphen, in Zutphen zijn beland en dat het gebeente mogelijk uit Corvey afkomstig was. Het moment van de *translatio* van de relieken zou de kerkwijding van 1105 kunnen zijn geweest. Dat was bij uitstek het moment om de nieuwe kerk en de burcht een hoge (rijks)status te geven. De grafelijke kerkvoogd zou dan zijn machtsnetwerk hebben ingezet om de Zutphense kerk te voorzien van belangwekkende relieken. In hoeverre de relieken in de 12e eeuw grote aantrekkingskracht op de plaats hebben uitgeoefend, is niet te zeggen. Opvallend is dat in de 11e- en 12e-eeuwse bronnen de Sint-Walburgiskerk met regelmaat wordt vermeld, maar er geen enkele verwijzing is naar een cultus rondom Sint Justus. In de late middeleeuwen was de cultus van lokale betekenis. Er was vanaf de 1454 een Sint-Ewoud- en Sint-Joostgilde met een altaar in de kerk en de heilige was opgenomen in de kerkelijke liturgie en de stedelijke feestkalender. In dat opzicht was Sint Walburga van veel groter belang, ook economisch. Op haar feestdagen werden jaarmarkten en kermissen gehouden.

11.4 De 'nieuwe' hof van de graven van Gelre te Zutphen in de 13e eeuw

In hoofdstuk 7.3 is reeds uiteengezet dat de graven van Gelre en Zutphen in de 13e eeuw konden beschikken over een tweede residentie te Zutphen. De oude paltshof werd in de tweede helft van de 13e eeuw wellicht niet eens als hoofdresidentie gebruikt. Daarop wijst het ontbreken van afvallagen en afvalkuilen uit die periode in met name het westdeel van de palts/gravenhof waar in de eeuwen

517 Nolden 1997, 370.

518 E-mailcorrespondentie met Dr. Nolden van het Trierse Stadtarchiv. Hij heeft binnen de bestaande literatuur over Trierse relieken geen Sint-Justusverering in die stad aangetroffen. Opvallend is dat ook de Bollandisten de Trierse cultus niet vermelden (Frijhoff 1999 verwijzend naar: *Les Petits Bollandistes,* (ed.) P. Guérin, dl. 12 (Parijs, 1874) p. 450-451, op 18 oktober).

daarvoor wel het afval terecht kwam. Bovendien werd in het derde kwart van de 13e eeuw de zuidwest- en westzijde van het hofterrein verkaveld ten behoeve van woningen, zoals bij opgravingen is aangetoond op de percelen Waterstraat 1-3 (vier percelen met drie houten huizen)[519] en Kuiperstraat 7 t/m 15. In de Kuiperstraat werd de hofgracht in de tweede helft van de 13e eeuw definitief gedempt en overbouwd. Onder meer de heren van Bronckhorst bouwden hier omstreeks 1250 hun winterhuis. De reden van de ontmanteling van een groot deel van het terrein van de gravenhof lijkt te zijn gelegen in het feit dat op een andere plaats in de stad een nieuwe residentie was gebouwd. Nabij de grafelijke watermolens en de 12e-eeuwse noordelijke stadspoort is omstreeks het midden van de 13e eeuw een bakstenen zaal gebouwd. Dit gebouw vormt nog altijd de kern van het dormitorium van het Broederenklooster. Recente bouwhistorische verkenningen hebben aangetoond dat daarvan meer over is dan alleen de noordgevel.[520] In die gevel zijn al in 1949 sporen aangetroffen van laatromaanse vensters boven een tufstenen waterlijst.[521] Bij verbouwingen aan de lange westgevel blijken in 1985/1986 ook resten van romaanse vensters te zijn aangetroffen.[522] Als we het metselverband en de baksteenformaten in de noordelijke kopgevel vergelijken met die van de lange oostgevel dan blijken die identiek te zijn: 28-30 x 13,5-14 x 8-8,5 cm met een tienlagenmaat van 92 cm. Kortom, de grafelijke zaal met een buitenmaat van 25,5 x 8.7 meter staat er nog substantieel en blijkt bij de bouw van het klooster geheel opgenomen te zijn in het complex. Het was een zaalhuis met een hoge begane grond en een forse kap.[523] Qua datering en grondplan doet dit gebouw sterk denken aan de oudste fase van de residentie van de Hollandse graven in Den Haag: de zogenaamde *Rolzaal*.[524] De maten zijn vrijwel identiek. De Haagse zaal meet 24,5 x 9 meter. Met de Zutphense zaal beschikte de graaf over een onomstreden eigen onderkomen naar de modernste snit, nabij de belangrijke nieuwe grafelijke ondernemingen te Zutphen: de watermolens en de stichting van de Nieuwstad en de aldaar gelegen eigenkerk. De zaal lijkt nog vóór de bouw van de Broederenkerk te zijn uitgebreid tot een lengte van 32 meter. In de zuidelijke kopgevel zijn ook twee (laatromaanse?) rondboogvensters aanwezig die nu uitkijken in het koor van de kerk.

De oorsprong van de Gelderse hof ligt waarschijnlijk in het laatste kwart van de 12e eeuw. Bij opgravingen door Halbertsma in 1977 op het voormalige pandhof zijn sporen gevonden van bewoning uit de late 12e en 13e eeuw.[525] Intrigerend is een uitbraakspoor van een tufstenen muur parallel aan de Rozengracht. Mogelijk stond er dus in eerste instantie een tufstenen gebouw dat later werd vervangen door de bakstenen zaal. De stichting van de hof zal samenhangen met de ontwikkeling van het handelskwartier ten noorden van de oude ringwalburg, tussen Berkel- en IJsseloever: het Grote Wandkwartier en Barlhezekwartier. De ligging van de hof op de hoofdroute naar het noorden, nabij de tufstenen noor-

519 Groothedde 1999b.
520 Frank & Haans 2011, 14-15.
521 Ter Kuile 1958, 245-246. De vensters zijn als nissen te zien in de tongewelfde refterzaal.
522 Documentatie G. Berends, RDMZ.
523 Op een foto van voor de ophoging van het pand in 1895 (Ter Kuile 1958, afb. 607) is te zien dat het dak een knik vertoont. Dat wijst op het ophogen van de borstwering om er een extra verdieping, de huidige eerste verdieping, in aan te brengen.
524 Bastemeijer en Groothedde 1999, 56-58.
525 Groothedde 2001b.

11.14: De laatromaanse vensters in de noordgevel van de grafelijke zaal fungeren nu als nisvitrines in het Stedelijk Museum.

11.15: De vensters in de zuidgevel van de uitbreiding van de grafelijke zaal/dormitorium, gezien vanuit het koor van de kerk.

11.16: Bakstenen bundelpijler tegen de westgevel van de kerk (fase 1). Vanaf het kapiteel verandert de architectuur (fase 2).

delijke stadspoort en de Apesterttoren (zie 8.8) is niet toevallig. Hier konden tolinkomsten worden vergaard en de hof zal dienst hebben gedaan als juridisch en economisch centrum van de nieuwe bewoningskern. De 'Hofstraat' (de Lange '*Groote*' Hofstraat en Korte '*Cleyne*' Hofstraat) liep van de oude gravenhof naar de nieuwe gravenhof. Na de aanleg van de Molenbeek en de bouw van de watermolens verviel de doorgaande route en werd deze omgeleid via de Turfstraat en Engepoort even ten oosten van het terrein (zie 7.3). De bakstenen zaal is na de aanleg van de molens gebouwd en lag aan het einde van de nu doodlopende Hofstraatroute.

Het einde van deze grafelijke residentie kwam in 1293 toen Margaretha van Dampierre, de vrouw van Reinald I van Gelre en Zutphen, het terrein en het gebouw wegschonk aan de dominicaner broeders.[526] De schenking vond plaats

526 Kroniek *De Principatu Gelrie* van Willem van Berchem, 15e eeuw. Bastemeijer (1999) opteert voor een datering in 1296 (er zou dan sprake zijn van een overschrijffout door Van Berchem van XIV naar XIII), omdat Reinald bij de schenking was betrokken, maar men zou in het jaar van Reinalds terugkeer niet verwachten dat hij bezittingen zomaar weggaf. Temeer omdat hij er alle belang bij had om zijn bezittingen te gelde te maken. Zijn conflict met het Zutphense kapittel om de Lochemse tienden past goed in het beeld van de berooide graaf die juist alles op alles zet om zijn financiën weer op orde te krijgen. Er is m.i. geen reden om aan het jaar 1293 te twijfelen. Juist het feit dat het initiatief van de schenking van Reinalds vrouw Margaretha van Vlaanderen uitging, lijkt te wijzen op een Vlaamse inbreng in de schenking. Voor de Vlamingen was het stilliggende bouwproject niets anders dan een waardeloze berg kloostermoppen.

tijdens het 'Vlaamse pandschap' na de door Reinald I van Gelre verloren Slag bij Woeringen (1288). In ruil voor het benodigde losgeld om Reinald vrij te krijgen, kreeg zijn schoonvader Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen, de graafschappen Gelre en Zutphen in pand. De verpanding zou tot 1296 duren.
De dormitoriumvleugel met zijn laatromaanse oorsprong maakte stellig deel van uit van de schenking aan de dominicanen. Die begonnen vervolgens aan de bouw van de grote driebeukige kloosterkerk, aldus de traditionele opvattingen. Deze kerk werd voltooid als basiliek en laat zich goed vergelijken met de 13e-eeuwse driebeukige kloosterbasilieken te Maastricht, Tienen en Leuven. Toch geldt de Zutphense kerk als een erg noordelijk voorbeeld van een kloosterbasiliek van de dominicanen. Dominicaner hallenkerken waren in Noord-Europa gebruikelijk. De invloed van de Vlamingen tijdens het Vlaamse pandschap (1288-1296) zou de 'zuidelijke traditie' in Zutphen gebracht kunnen hebben.
Volgens de gangbare literatuur is de kerk *aus einem Guss* gebouwd, dat wil zeggen, de kerk is de vrucht van één bouwcampagne, zonder bouwfaseringen en/of uitbreidingen in de middeleeuwen.[527] De kerk is tot 2011 echter nooit aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen geweest. Bij een uitgebreide bouwhistorische verkenning door het MAB[528] in 2011 werd vastgesteld dat er wel degelijk sprake is van een bouwfasering.[529] De oudste fase, bestaande uit de buitenmuren van de basiliek, exclusief het koor, zijn uitgevoerd in onregelmatig Vlaams verband met opvallend grote baksteenformaten en tienlagenmaten. Voor de noord-, zuid- en oostmuur zijn dit formaten van 27-29 x 12,5-13 x 7-8 cm met tienlagenmaten van 91 tot 94 cm. Onderin zitten bakstenen van 30-31 cm. De onderbouw van de monumentale westgevel bevat bakstenen met diktes tot 8,5 cm en tienlagenmaten van 96 tot 99 cm.[530] In combinatie met het Vlaams verband wijst dit onherroepelijk op een 13e-eeuwse ouderdom. In schril contrast hiermee staan de baksteenformaten van de muren van het koor: 27-28 x 13-14 x 6-7 cm met tienlagenmaten van 84 tot 87 cm.[531]
De bouwhistorici constateerden ook een verschil in bouwwijze in het middenschip (het schijntriforium) ten opzichte van de buitenmuren. Maar het meest in het oog springen de architectuurverschillen in het interieur. Tegen de buitenwanden zijn rijk geprofileerde bundelpijlers in baksteen en tufsteen aanwezig, terwijl het middenschip wordt gedragen door trachieten zuilen.
De oudste bouwfase van de kerk is dus uitsluitend in baksteen opgetrokken en betreft de buitenmuren van het rechthoekige gebouw zonder koor. De in de korte muurzijden opgenomen bakstenen bundelpijlers bewijzen dat de opzet van meet af aan driebeukig moet zijn geweest. Met de Gelderse bakstenen 'Rolzaal' in het achterhoofd doet de oudste fase van de kerk qua grondplan sterk denken aan de Ridderzaal te Den Haag. De afmetingen van de kerk van 35 x 18,5 zijn weliswaar iets kleiner dan de Ridderzaal (44 x 20 meter), maar dat betreft vooral de lengte van het gebouw. Het is een aantrekkelijke gedachte om in de oudste fase van de kerk een onvoltooid gebleven 'Gelderse' Ridderzaal te zien, maar een groot verschil met de Haagse Ridderzaal is de driebeukige opzet

527 O.a. Ter Kuile 1958, 240-247.
528 Monumenten Advies Bureau te Nijmegen.
529 Frank & Haans 2011.
530 Frank & Haans 2011, 16.
531 De door Frank & Haans op pagina 16 vermelde maat van 24 cm is erg klein voor Zutphen in de middeleeuwen maar komt soms voor bij gesinterde (en gekrompen) stenen.

van de Zutphense ruimte tegenover de eenbeukige Haagse zaal. Dat pleit ervoor dat het Zutphense gebouw een kerk moest worden. In elk geval heeft de bouw een poos stilgelegen en veranderde op zeker moment het bouwplan en de architectuur ingrijpend. De tweede bouwfase is goed in de tijd te plaatsen. Rond 1306/07 zijn de predikheren (dominicanen) druk doende een kerk te bouwen, aldus de tollijst van Lobith waar in twee seizoenen scheepsvrachten natuursteen tolvrij passeerden *fratres de Sutphania de lapidibus ad constructam ecclesiam*.[532] De natuursteen kan slechts betrekking hebben op de pijlers en gewelfribben van de kerk die als enige onderdelen van de kerk in trachiet en tufsteen zijn uitgevoerd. Die elementen behoren tot de driebeukige basilicale opzet en dus tot de tweede bouwfase. Rond 1310 zal de kerk zijn voltooid. Of het koor toen ook gebouwd is, is twijfelachtig. Het gaat zeer waarschijnlijk om een derde bouwfase, aangezien een kleine proefopgraving in juni 2012 achter (en tegen) het koor van de kerk een vondstlaag uit de tweede helft van de 14e eeuw opleverde die ofwel ouder is, ofwel tot de insteek behoort van het koor.[533] Een datering van het koor rond 1400 is dan waarschijnlijk.

Als de tweede bouwfase dateert van na 1293 en het gevolg is van een bouwstop en veranderde inzichten / invloeden, dan moet de bouw van de eerste bouwfase dateren van vóór 1288. De tussenliggende periode was een bouwstop die werd veroorzaakt door de politieke en economische uitschakeling van Reinald I. De start van de bouw kan mogelijk worden geplaatst in of kort na 1284. In dat jaar vond op 13 mei een desastreuze stadsbrand plaats die met zekerheid ook dit stadsdeel in de as gelegd heeft. De bouwgrond voor een groot gebouw kwam mogelijk daardoor beschikbaar. Het is niet waarschijnlijk dat de bouw eerder is begonnen gezien het beperkte stadium waarin de oudste bouwfase was gevorderd bij de bouwstop in 1288. De meest waarschijnlijke datering van de oudste bouwfase (1284-1288) valt overigens precies samen met de bouw van de Haagse Ridderzaal.

Over het Binnenhof te Den Haag is al veel geschreven. De Rolzaal is in opdracht van Rooms-koning Willem II gebouwd als vorstelijke residentie. De Ridderzaal werd daar door zijn zoon graaf Floris V aan toegevoegd ter vervanging van een vermoedelijk onvoltooid gebleven kleinere zaal. De architectuur zou zijn geïnspireerd door de Westminster Hall te Londen, waarmee Floris wilde benadrukken dat hij een machtig vorst was die zich kon meten met de koningen van zijn tijd. Dergelijke vorstelijke aspiraties koesterde Reinald I van Gelre zeker ook. Tot de Slag bij Woeringen in 1288 was Reinald I een invloedrijk vorst die de strijd om de macht aanbond met de hertogen van Brabant en de graven van Holland. De beroemde veldslag in de Limburgse successieoorlog boorde Reinalds ambities uiteindelijk voor langere tijd de grond in. Hij bleef bankroet achter en moest toestaan hoe zijn schoonvader graaf Gwijde van Vlaanderen voor hem borg stond, met het Vlaamse pandschap tot gevolg.

532 Jappe Alberts 1986, 64 en 66.

533 Het betreft opgraving BR2 werkput 4, vondstnummer 10 op 70-120 cm diepte. De erboven liggende lagen dateren uit de tweede helft van de 17e eeuw en wijzen waarschijnlijk op het ruimen van het kerkhof dat hier lag. Al op 15 cm diepte begint het vuile metselwerk van de fundering. Fermin & Kastelein 2012, 23-24.

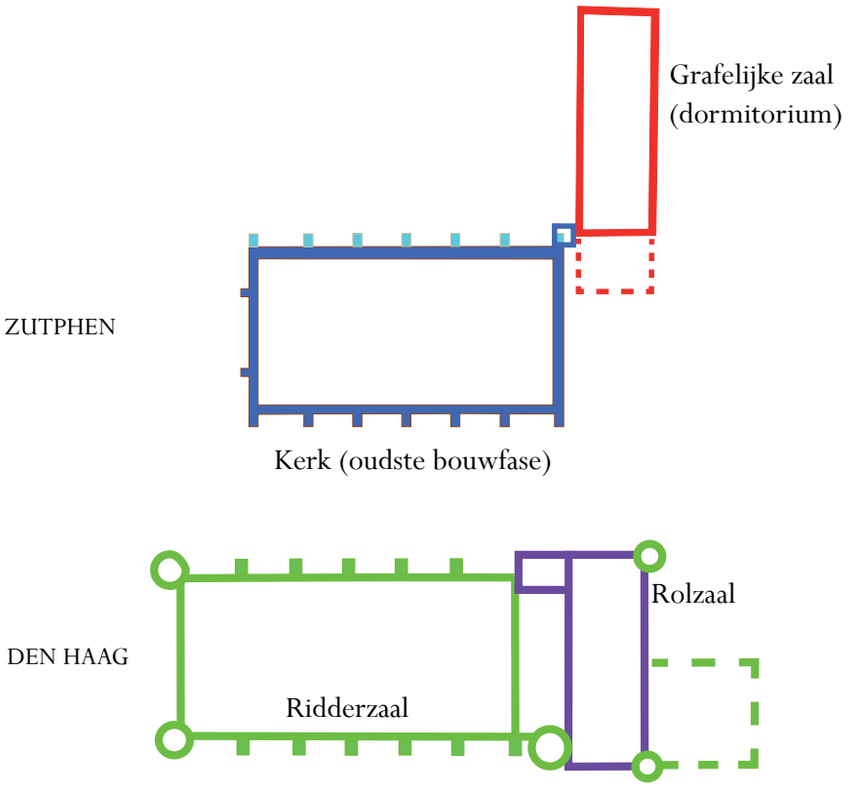

11.17: Vergelijking van de Zutphense grafelijke zaal en de oudste bouwfase van de kerk met de Haagse grafelijke Rolzaal en de Ridderzaal, situatie omstreeks 1290.

Zetten we de overeenkomsten eens op een rij:

Den Haag

Rolzaal: tweelaags bakstenen zaal met laatromaanse vensters, bouw ca. 1250, buitenmaats 24,5 x 9 meter.

Ridderzaal: vroeggotische eenbeukige bakstenen zaal met 18 meter overspanning, bouw ca. 1285-1295, buitenmaats 44 x 20 meter

Zutphen

Dormitorium: tweelaags bakstenen zaal met laatromaanse vensters, bouw ca. 1250, buitenmaats 25,5 x 8,7 meter. De zaal werd kort daarop verlengd tot 31,5 meter.

Broederenkerk: vroeggotische driebeukige bakstenen zaal met 16,5 meter overspanning, start bouw na 1284, onvoltooid 1288, buitenmaats 35 x 18,5 meter.

Was Reinald I tot 1288 bezig in Zutphen een nieuwe residentie te bouwen die zich moest meten met de bouwplannen van Floris V? De Haagse Ridderzaal is, net als het Engelse voorbeeld, eenschepig met een imposante kap, gedragen door de lange muren van de zaal. De Gelderse zaal moet van meet af aan als drieschepige ruimte bedacht zijn en dat pleit vóór de opzet van een (kloos-ter)kerk. Maar dat zou betekenen dat al voor het Vlaamse pandschap plannen bestonden om een kerk te bouwen en dat er daadwerkelijk al aan begonnen was. Moest het een grafelijke eigenkerk worden, bedoeld als hofkapel en parochiekerk voor het nog jonge stadsdeel? Of was er sprake van een vroege start van een dominicaner hallenkerk? En had de schenking van 1293 betrekking op

het belendende grafelijke perceel met de bakstenen zaal? Betrof die schenking de 'doorstart' van een vóór 1288 begonnen vestiging van de dominicanen in Zutphen? In 1288 kochten de dominicanen een huis aan de Oude Wand (tegenwoordig Oude Wand 39) om er te verblijven. Mogelijk werd deze aankoop noodzakelijk omdat in dat jaar de bouw van hun klooster stil was komen te liggen door het bankroet van hun grafelijke begunstiger.
De ontdekking van de oudste bouwfase van de Broederenkerk te Zutphen heeft veel vragen opgeroepen. Het is ondoenlijk om de vragen in dit stadium te beantwoorden. In de komende jaren wordt waarschijnlijk nader bouwhistorisch onderzoek gedaan als het Broederenkloostercomplex ingrijpend zal worden verbouwd. De vragen kunnen dan als uitgangspunt dienen bij aanvullend bouwhistorisch onderzoek. Ook de dormitoriumvleugel zal dan nader worden onderzocht. De vergelijking van de Haagse Rolzaal met de Zutphense zaal in de dormitoriumvleugel lijkt evident, maar aan de Haagse zaal zaten nevenvertrekken en een torenachtige uitbouw. Of dit in Zutphen ook zo was, is nog niet bekend. De datering van de beide zalen is ook nog niet zeker. De Rolzaal zou door zowel graaf Floris IV omstreeks 1230 (na het afstoten van de Hof te Loosduinen en de aankoop van het Haagse goed in 1229), als door graaf Willem II omstreeks 1250 gebouwd kunnen zijn.[534] Willem II zou als Rooms-koning de zaal wellicht gebouwd hebben als vorstelijk paleis, een palts in 'zijn' thuisland. Hij was een van de laatste vorsten die op traditionele wijze van palts naar palts rondtrok in het rijk.
Over de datering van de Zutphense zaal is evenmin iets met zekerheid te zeggen. Kort na de verbouw van de oude tufstenen aula rond 1200 zal dat niet zijn geweest. We kunnen 1288 beschouwen als datering *ante quem*. De bouw in baksteen met tufsteen als sierelement (waterlijst) en de laatromaanse vensters wijzen eerder in de richting van het midden van de 13e eeuw.
Tot slot zal het pandhof, als de huidige plannen doorgaan, voor het grootste deel opgegraven gaan worden. Dan wordt hopelijk meer duidelijk over de oorsprong van dit terrein en de bebouwing die er in de 12e en 13e eeuw op gestaan heeft.

In 7.3 is reeds aangehaald dat de Gelderse graaf tot 1339 een *pied à terre* had in het huis *Morrensterre* (later *Huis Gelre* geheten), tegenwoordig Houtmarkt 42-44. In de kern van dit huis, dat een dendrochronologische datering heeft van omstreeks 1340, is 13e-eeuws metselwerk aanwezig van de 'grafelijke' voorganger. Toekomstig bouwhistorisch onderzoek zal moeten uitwijzen hoe dit gebouw er voor 1340 heeft uitgezien. Na de verkoop van dit huis aan de stad in 1339 restte de oude tufstenen aula als grafelijk onderkomen. Zutphen is dan feitelijk geen residentie van enige betekenis meer voor de graaf/hertog. Slechts de renovatie van de aula door hertog Adolf rond 1470 kan worden gezien als een korte opleving van de residentiële functie van de stad. Tekenend voor het ontbreken van een representatieve hertogelijke residentie in de periode daarna (de Gravenhof was na 1500 al weer ernstig in verval) is het feit dat hertog Karel van Egmond en zijn kersverse bruid Elisabeth van Brunswijk in 1519 hun huwelijksfeest vierden in een groot patriciërshuis aan de Oude Wand (nr. 25-27) dat eigendom was van het Agnietenconvent.

534 Stenvert e.a. 2004.